

UNIWERSYTET ŚLĄSKI W CIESZYNIE
WYDZIAŁ ARTYSTYCZNY

MAGDALENA WOJARSKA
NR ALBUMU: 280482

ŚWIATOPOGLĄD ŚREDNIOWIECZA I JEGO WPŁYW NA RENESANS
W OBRĘBIE KULTURY, SZTUKI I RELIGII.

PRACA DYPLOMOWA
MAGISTERSKA

DR HAB. ALEKSANDRA GIEŁDOŃ - PASZEK

CIESZYN 2016

Słowa kluczowe: renesans, średniowiecze, kultura, sztuka, religia
(max 5)

Oświadczenie autora pracy

Ja, niżej podpisany/a:

imię (imiona) i nazwisko Magdalena Daria Wojarska

autor pracy dyplomowej pt. Światopogląd średniowiecza i jego wpływ na renesans
w obrębie kultury, sztuki i religii.

Numer albumu: 280482

Student/ka Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

(Nazwa wydziału/jednostki dydaktycznej)

kierunku studiów

Grafika

specjalności*

Komunikacja Wizualna

*(wypełnić, jeśli dotyczy)

Oświadczam, że ww. praca dyplomowa:

- została przygotowana przeze mnie samodzielnie¹,
- nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jednolity Dz. U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631, z późn. zm.) oraz dóbr osobistych chronionych prawem cywilnym,
- nie zawiera danych i informacji, które uzyskałem/łam w sposób niedozwolony,
- nie była podstawą nadania dyplomu uczelni wyższej lub tytułu zawodowego ani mnie, ani innej osobie.

Oświadczam również, że treść pracy dyplomowej zamieszczonej przeze mnie w Archiwum Prac Dyplomowych jest identyczna z treścią zawartą w wydrukowanej wersji pracy.

Jestem świadoma/y odpowiedzialności karnej za złożenie fałszywego oświadczenia.

.....
Data

.....
Podpis autora pracy

¹ uwzględniając merytoryczny wkład promotora (w ramach prowadzonego seminarium dyplomowego)

SPIS TREŚCI

Wstęp	4
I. Formowanie się średniowiecza.....	7
1. U progu średniowiecza	7
2. Różnice w kulturze zachodniej i wschodniej Europy	8
3. Charakterystyka sztuki wczesnochrześcijańskiej i bizantyjskiej	8
4. Rozłam kościoła w czasie sporów teologicznych	9
II. Zapowiedź przemian światopoglądowych w okresie wczesnego średniowiecza	11
1. Renesans Karoliński (768-814).....	11
2. Renesans Macedoński (867-1056).....	12
III. Czynniki kształtujące światopogląd średniowiecza.....	13
1. Feudalizm i jego upadek	13
2. Miasta.....	14
3. Wkład grecko-arabski	15
4. Uniwersytety	15
5. Etos rycerski i miłość dworska	16
6. Przemiany gospodarcze i społeczne u schyłku średniowiecza	17
7. Światopogląd u kresu średniowiecza	19
8. Topos śmierci – Memento Mori, Vanitas, Danse Macabre, Ars Moriendi.....	21
IV. Odbicie przemian kulturowych w sztuce średniowiecza.....	23
1. Sztuka romańska	23
2. Spór o sztukę.....	24
3. Sztuka gotycka	26
4. Manuskrypty i wyroby użytkowe	29
5. Anonimowość oraz pierwszy spór o plagiat	30

V. Przemiany w religii średniowiecznej	32
1. Feudalizacja kościoła	32
2. Wielcy teologowie	33
3. Kult relikwii	35
4. Reformy kościoła	35
5. Rywalizacja władzy cesarskiej z papieską.....	36
6. Krucjaty.....	39
7. Zakony	41
8. Kryzys papiestwa, dewocja i wzrost zabobonów	44
9. Inkwizycja i procesy czarownic.....	44
VI. Renesans jako dziedzictwo przemian średniowiecznych	48
1. Protorenesans jako okres przejściowy między średniowieczem a renesansem	48
2. Kształtowanie epoki renesansu	49
3. Humanizm.....	51
4. Odrodzenie antyku	54
VII. Sztuka odrodzenia	56
1. Architektura	57
2. Rzeźba.....	58
3. Malarstwo	58
VIII. Przemiany religijno-kulturowe i ich wpływ na Kościół	60
1. Tło reformacji	60
2. Reformacja.....	61
3. Kontrreformacja.....	65
Zakończenie	66
Bibliografia	69

Wstęp

W świadomości współczesnych ludzi wciąż dominuje klasyczny stereotyp, który nakazuje traktować średniowiecze jako okres upadku cywilizacji i fanatyzmu religijnego. Jest to epoka, która kojarzy się z zatraceniem wspaniałej sztuki i nauki antyku oraz silną władzą kościelną kontrolującą społeczeństwo za pomocą strachu przed wiecznym potępieniem, a także hamującą rozwój nauki. Motyw „mrocznego średniowiecza” jest ciągle utrwalany przez masową pop-kulturę, jak i uproszczony schemat nauczania szkolnego, pomimo tego, iż źródła naukowe niejednokrotnie podważyły taki pogląd, ukazując prawdziwy obraz tej tysiącletniej epoki. Na sposób w jaki postrzegamy epokę średniowiecza wpłynął znacznie negatywny stosunek ludzi renesansu. Terminy „średniowiecze” oraz „renesans” są to nazwy nadane *ex post*. Pojęcie „wieków średnich” zostało stworzone przez ludzi odrodzenia, którzy uznali ten okres za przejściowy, a zatem nic niewnoszący, pomiędzy starożytnością oraz renesansem. Powstałe w tym okresie stereotypy do dziś odciskają swoje piętno na obrazie tej epoki. Oceniając średniowiecze zapominamy o tym, że jest to okres, który obfituje w wiele istotnych wydarzeń, na gruncie których wyrosła nowożytna kultura.

Niniejsza praca jest próbą zestawienia istotnych faktów dotyczących światopoglądu średniowiecza oraz jego wpływu na renesans w dziedzinie kultury, sztuki oraz religii. Jej celem jest obalenie mitu „mrocznego średniowiecza” oraz udowodnienie, że epoka ta jest bogatym i zróżnicowanym okresem, który miał ogromny wpływ na ukształtowanie odrodzenia.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. Rozdział pierwszy poświęcony jest opisowi procesu formowania się średniowiecza. Wykazuje także różnice pomiędzy kulturą zachodniej i wschodniej Europy w okresie wczesnego średniowiecza. Ponadto scharakteryzowano w nim sztukę wczesnochrześcijańską oraz bizantyjską, a także rozłam Kościoła w czasie sporów teologicznych, który zakończył się jego podziałem na dwa odłamy: rzymskokatolicki i grecko - prawosławny.

W rozdziale drugim przedstawiono zapowiedź przemian światopoglądowych, które zaistniały w okresie renesansu karolińskiego oraz macedońskiego.

Kolejny rozdział opisuje czynniki kształtujące światopogląd średniowiecza, w skład których wchodzi wpływ feudalizmu oraz powstanie miast i uniwersytetów. Rozdział ten wykazuje także istotny wpływ jaki na rozwój nauki miał wkład grecko-arabski, jak i działalność wędrownych studentów, zwanych goliardami. Ponadto przedstawia on

problematykę przemian gospodarczych i społecznych występujących u schyłku średniowiecza oraz wykreowany przez te przemiany światopogląd tego okresu. Porusza przy tym wszechobecny topos śmierci.

Rozdział czwarty wykazuje odbicie przemian kulturowych w sztuce średniowiecza. Scharakteryzowano w nim sztukę romańską oraz gotycką, poruszając przy tym kwestię sporu pomiędzy świętym Bernardem z Clairvaux a Opatem Sugerem. Dodatkowo porusza on temat manuskryptów oraz wyrobów użytkowych, a także problem anonimowości w sztuce.

W rozdziale piątym zostały opisane przemiany zachodzące w religii średniowiecznej. Przedstawia on proces feudalizacji kościoła oraz wykaz najważniejszych średniowiecznych teologów i ich poglądy. Porusza także zagadnienie kultu relikwii oraz proces reformowania kościoła. Ponadto przedstawia historię rywalizacji władzy cesarskiej z papieską o *Dominium Mundi*. Zawarto w nim również wykaz średniowiecznych zakonów, opisano zjawisko kryzysu papiestwa, a także przebieg krucjat oraz dzieje inkwizycji.

Rozdział szósty prezentuje epokę renesansu jako dziedzictwo przemian średniowiecznych. Przedstawia on procesy zachodzące w trakcie protorenesansu, które kształtują epokę odrodzenia. Scharakteryzowano w nim humanizm oraz jego średniowieczne korzenie, ponadto omówiono zagadnienie odrodzenia antyku.

Następny rozdział dokonuje analizy sztuki odrodzenia.

W ostatnim rozdziale przedstawiono przemiany religijno-kulturowe i ich wpływ na Kościół, opisując dzieje reformacji oraz kontrreformacji.

Pracę kończy podsumowanie oraz spis publikacji, z których korzystano w trakcie opracowania tematu.

I. Formowanie się średniowiecza

1. U progu średniowiecza

Termin „średniowiecze” pochodzi od łacińskiego określenia *medium aevum*, co oznacza wiek średni.² Nazwa ta powstała w Renesansie na określenie wieków oddzielających starożytność od odrodzenia. Średniowiecze jest długą, tysiącletnią epoką, przez to zróżnicowaną. Z jednej strony epokę tę cechuje uniwersalizm – państwa w Europie były podporządkowane jednej władzy kościelnej i świeckiej.³ Średniowiecze swoją jednolitość zawdzięczało również wspólnemu językowi urzędowemu, którym był język łaciński.⁴ Z drugiej strony można jednak dostrzec tendencje różnicujące poszczególne państwa – jest to czas rozłamów kościoła i powolnego postępu cywilizacyjnego.⁵ Główną cechą średniowiecza był teocentryzm, stawiający Boga w centrum świata. Sztuka i literatura były podporządkowane religii, cechowała je anonimowość i trwanie w konwencji. Ludzkie postrzeganie świata przybrało formę dualizmu. Żywym zainteresowaniem cieszyły się liczby, symbole, znaki i magia.⁶

Za początek epoki średniowiecza przyjmuje się upadek Cesarstwa Rzymskiego, który miał miejsce w 476 roku., kiedy Odoaker, jeden z germańskich przywódców, obalił ostatniego Cesarza Imperium Zachodniego, którym w tym czasie był Romulus Augustulus. Na upadek Cesarstwa miało wpływ wiele czynników, za najważniejszy z nich uważa się brak silnej władzy cesarskiej oraz zmniejszenie znaczenia Rzymu, gdy drugą stolicą Cesarstwa ustanowiono Konstantynopol.⁷ Za inną przyczynę można uznać Wędrówkę Ludów i najazdy na granice Imperium, co doprowadziło do kryzysu gospodarczego, dewaloryzacji pieniądza, inflacji oraz zmniejszenia liczby niewolników. Kolejnym znaczącym czynnikiem były wojny domowe, epidemie, a także zbyt słaba siła zbrojna, niezdolna do obrony granic Imperium. Z kolei Bizancjum, Cesarstwo Wschodnie, któremu udało się uniknąć rozpadu, przeżywało w tym czasie ożywienie gospodarcze.⁸

² B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 2015, s.5

³ W. Ullmann, *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985, s.36

⁴ T. Manteuffel, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1978, s.14

⁵ B. Zientara, *op. cit.*, s.237

⁶ J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1974, s.41

⁷ B. Zientara, *op. cit.*, s.13

⁸ Tamże, s.44

2. Różnice w kulturze zachodniej i wschodniej Europy

W Cesarstwie Zachodniorzymskim, nękany wojnami domowymi, doszło do wzajemnego przenikania się kultury rzymskiej i zwyczajów najeźdźców.⁹ W niedługim odstępie czasu nastąpił koniec szkolnictwa miejskiego, które było fundamentem kultury rzymskiej.¹⁰ W wyniku wojen wewnętrznych oraz barwnego życia dworskiego, zatracono zainteresowanie nauką klasyczną, która była nieprzydatna w życiu, co z czasem doprowadziło do zaniku umiejętności pisania i czytania.¹¹

Najazdy barbarzyńców w IV i V wieku spowodowały przerwanie szlaków handlowych w rejonie Morza Śródziemnego, co znacząco wpłynęło na kulturę całego cesarstwa, między innymi wzrosło zapotrzebowanie na samowystarczalność, co pozwalało obywateli się bez zakupów. Towary zostały wytwarzane lokalnie, a to zapoczątkowało powstanie targów przykościelnych. Skutkiem tego nagłego upadku handlu było zanikanie zawodu kupca oraz dezorganizacja systemu pieniężnego.¹²

W przeciwieństwie do Cesarstwa Zachodniorzymskiego, handel i rzemiosło V i VI wieku Cesarstwa Wschodniorzymskiego – Bizancjum, przeżywało okres rozkwitu,¹³ co zaowocowało monopolizacją handlu międzynarodowego. Był to również okres reform i kodyfikacji prawa rzymskiego.¹⁴

3. Charakterystyka sztuki wczesnochrześcijańskiej i bizantyjskiej

Wczesnochrześcijańska sztuka zachodu w IV wieku miała głównie charakter sepulkralny. W malarstwie i rzeźbie katakumbowej widoczna była tendencja ornamentalna, w dużej mierze czerpiąca z tematyki mitologicznej. W tym okresie najczęściej wykorzystywane były wzory rzymskie i śródziemnomorskie, natomiast w nadchodzących wiekach czerpano ze stylistyki afrykańskiej i wschodniej.¹⁵

Kolejnym przejawem sztuki tego okresu była architektura sakralna. Powstało wiele nowych kościołów, a stare budynki rzymskie, o ile spełniały odpowiednie warunki, zostały przekształcone w świątynie chrześcijańskie. Nowopowstałe budowle wznoszono głównie na planie bazyliki podłużnej, wzorowanej na rzymskich bazylikach handlowo-sądowych.

⁹ B. Zientara, *op. cit.*, s.28

¹⁰ Tamże, s.73

¹¹ Tamże, s.74

¹² Tamże, s.64-66

¹³ Tamże, s.46

¹⁴ Tamże, s.41

¹⁵ *Sztuka świata* pod red. P. Trzeciaka t. 3., Warszawa 1993, s.41

Obok wspomnianych budowli występowały również obiekty oparte na planie centralnym, powiązane z kultem świętych męczenników.¹⁶

Wraz z malarstwem rozwinęły się barwne mozaiki, które wywodziły się z pogańskich dekoracji posadzkowych z przełomu III i IV wieku. Pierwsze znane chrześcijańskie mozaiki pochodzą z grobowca Juliuszów na nekropolii watykańskiej. Są one datowane na połowę III wieku, przedstawiają wizerunek Chrystusa-Słońce na tle winorośli oraz fragmenty scen ze Starego Testamentu. Mozaiki odnalazły również zastosowanie w zdobnictwie wnętrz kościelnych, gdzie istotną rolę odgrywała dekoracja absydy.¹⁷

Bizantyńska sztuka wschodu, po odrzuceniu patronatu Rzymu, wchłonęła elementy tradycji hellenistycznej. Cechowała ją bogata dekoracyjność, a nawet przepych, połączone z duchem chrześcijańskim. Dzięki dostępności łomów marmuru znacznie rozwinęło się rzeźbiarstwo, którego wyroby były rozprowadzane na najdalsze krańce imperium. Architektura bizantyńską zdominowało budownictwo sakralne, kościoły wykorzystywały plan trójnawowej bazyliki z narteksem i atrium, od IV wieku zaczynano w kościołach wykorzystywać również plan centralny. Po okresie ikonoklazmu powstał najbardziej typowy kościół bizantyński na planie krzyża greckiego wpisanego w kwadrat. Posiadał on pięć kopuł i trzy absydy przylegające do trójdzielnej części wschodniej. Sztukę bizantyńską można podzielić na trzy okresy: okres wczesnobizantyński trwający do 843 roku, okres średniobizantyński zakończony złupieniem Konstantynopola w 1204 roku oraz okres późnobizantyński trwający do roku 1453, w którym Konstantynopol został podbity przez Turków.¹⁸

4. Rozłam kościoła w czasie sporów teologicznych

Na początku IV wieku cesarz Konstantyn ustanowił chrześcijaństwo oficjalną religią Cesarstwa Rzymskiego, co zainicjowało prześladowania religijne pogan i Żydów.¹⁹ Religia chrześcijańska łączyła w całość obie części Europy, jednak opanowanie Afryki północnej przez Arabów, utrudniło połączenie morskie między Bizancjum a Zachodem, co z czasem pogłębiło różnice między praktykami religijnymi w obu częściach Europy.²⁰

Różnice kulturowe pomiędzy Zachodem łacińsko-germańskim i Wschodem kultywującym kulturę grecką zaowocowały odmiennym rozumieniem treści Ewangelii, co

¹⁶ P. Trzeciak, *op. cit.*, s.10

¹⁷ Tamże, s.23

¹⁸ Tamże, s.71

¹⁹ S. Greenblatt, *Zwrot. Jak zaczął się renesans*, Inowrocław 2012, s.109

²⁰ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.76

z kolei doprowadziło do rozbieżności teologicznych i wzajemnych oskarżeń o herezję. Różnice te wpłynęły także na sposób prowadzenia liturgii, w części wschodniej cesarstwa była ona przeprowadzana w grece, podczas gdy na zachodzie używano łaciny. W tym czasie na zachodzie kwitło życie zakonne, które przyczyniło się do chrystianizacji obrzędów pogańskich, przypisując im nową, chrześcijańską interpretację.²¹

Od VIII wieku pogłębiły się różnice w kwestiach takich jak kult obrazów, czy celibat. Kolejną przyczyną rozłamu były różnice w pojęciu Kościoła jako instytucji. Kościół Zachodni stanowił strukturę hierarchiczną, scentralizowaną i był niezależny od władzy, podczas gdy Wschód uważał Kościół za związek Kościołów lokalnych, które mogły podlegać władzy świeckiej.

Kościół wschodni opierał swoją doktrynę na podstawie dekretów pierwszych siedmiu soborów powszechnych. Odrzucał on prymat jurysdykcyjny biskupa Rzymu, a także ideę czyśćca i odpustu, dogmat o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny, dogmat o Wniebowzięciu Matki Boskiej, a także celibat niższego duchowieństwa.²²

W efekcie, na skutek schizmy wschodniej w roku 1054 nastąpił ostateczny rozłam kościoła na jego dwa odłamy – Kościół rzymskokatolicki na zachodzie i Kościół greckoprawosławny na wschodzie.²³

²¹ B. Zientara, *op. cit.*, s.75

²² Tamże, s.47

²³ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.162

II. Zapowiedź przemian światopoglądowych w okresie wczesnego średniowiecza

Średniowiecze, pomimo swojego mrocznego wyrazu, niejednokrotnie przejawiało cechy odrodzenia. Innowacyjnie rozwiązania, ożywienie kultury i sztuki, były zapowiedzią nadchodzących przemian, których początki można było zaobserwować już w drugiej połowie VIII wieku, podczas tak zwanego Renesansu Karolińskiego, jak i również w późniejszym Renesansie Macedońskim.

1. Renesans Karoliński (768-814)

Renesans Karoliński przypada na okres panowania króla Franków, późniejszego cesarza Karola Wielkiego. Jego początki powiązane są z reformą szkolnictwa, która miała podnieść poziom edukacji duchowieństwa, zmagającego się z brakiem umiejętności czytania Pisma Świętego w języku łacińskim. Reformie poddały się szkoły klasztorne, a niezależnie od nich powstały nowe szkoły katedralne. Zadaniem reformy stało się usystematyzowanie nauczania oraz powrót do klasycznej łaciny. Towarzyszyła jej wielka akcja przepisywania ksiąg w skryptoriach. Pociągnęła ona za sobą reformę pisma, której zawdzięczamy powstanie czytelnej minuskuły karolińskiej. W konsekwencji owe reformy przyczyniły się do ożywienia życia intelektualnego na dworze Karola.²⁴

Postęp nie ominął sztuki, która nawiązując do antyku, starała się stworzyć własny program zgodny z ideologią władzy cesarskiej i powszechnie panującym chrześcijaństwem. Artyści stworzyli wspaniałą sztukę dworską, bazującą na wzorach późnorzymskich i bizantyńsko-raweńskich. Oprócz sztuki przeznaczonej dla elit, kontynuowano tradycje sztuki merowińskiej, longobardzkiej, mozarabskiej i iryjskiej.

Architektura tego okresu nawiązywała do tradycji rzymskich i kontynuowała architekturę merowińską. W tym czasie zauważalna jest znaczna aktywność budowlana, skupiająca się głównie na obiektach sakralnych, w mniejszym stopniu na świeckich. Kościoły najczęściej powstawały na planie bazylikowym i centralnym z wyodrębnionym westwerkiem.

W malarstwie natomiast zarzucono powszechne motywy geometryczne, a na ich miejscu ukazała się postać ludzka i klasyczny ornament. Największym osiągnięciem było charakterystyczne dla średniowiecza malarstwo miniaturowe, którym zdobiono luksusowe manuskrypty. W tym samym czasie rozwinęło się malarstwo monumentalne.

²⁴ B. Zientara, *op. cit.*, s.131

Sztuka tego okresu przeciwstawiła się celom wyłącznie dekoracyjnym i tak jak w przypadku wczesnej sztuki chrześcijańskiej, nabrała ona charakteru edukacyjno-moralizatorskiego. Na fundamentach twórczości tego okresu, wyrosła późniejsza sztuka romańska.²⁵

2. Renesans Macedoński (867-1056)²⁶

Za panowania Leona VI i Konstantyna VII, cesarzy macedońskich, na terenie Bizancjum nastąpiło ożywienie gospodarcze, ujednolicono administrację a także zreorganizowano armię. Za sprawą mecenatu władców dwór cesarski stał się ośrodkiem kulturowym, w którym odrodziła się nauka i sztuka. W tym czasie rozwinęła się literatura encyklopedyczna i rozkwitła architektura. Odrodziło się również malarstwo religijne za sprawą przywrócenia kult obrazów, który został zakazany w 730 roku wskutek działań ruchu obrazoburstwa.

Ikonoklazm zakazywał czczenia ikon Chrystusa, Najświętszej Marii Panny oraz świętych, a także nakazywał niszczenie już istniejących wizerunków, w obawie przed bałwochwalstwem. Wynikało to ze starotestamentowego zakazu przedstawiania Boga. Poza czynnikami teologicznymi na uwarunkowanie tego ruchu wpłynęła także polityka cesarzy ikonoklastów, wyznających cesaropapizm. Walki obrazoburców nasiliły się szczególnie za czasu panowania Leona III i jego syna Konstantyna V. Na przywrócenie kultu obrazów szczególny wpływ miał Jan z Damaszku, który wygłosił traktaty o obronie obrazów świętych. Za sprawą jego poglądów o tym, że skoro Chrystus został wcielony wolno jest przedstawiać fizyczny wizerunek jego oraz świętych, w roku 787 sobór nicejski II zezwolił na kult obrazów.²⁷

²⁵ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.112-115

²⁶ M. Porębski, *Dzieje sztuki w zarysie t.1.*, Warszawa 1977, s.205

²⁷ T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 157 i 168;
B. Zientara, *op. cit.*, s.59-61

III. Czynniki kształtujące światopogląd średniowiecza

1. Feudalizm i jego upadek

Feudalizm jest ustrojem społeczno-gospodarczym, który wykształcił się w IX-XI wieku, głównie w Europie Zachodniej.²⁸ Opierał się on na hierarchicznej zależności jednostek od władców. Ziemia należała do władcy feudalnego, a chłopci byli jej użytkownikami. W skład ludności chłopskiej wchodziłi zarówno ludzie wolni jak i niewolni. Byli oni zależni od feudała i musieli płacić mu daninę oraz świadczyć pańszczyznę. Włościami pana feudalnego administrował wyznaczony przez niego władarz, natomiast sami feudałowie byli wasalami zależnymi od panującego władcy.²⁹

System feudalny dzielił społeczeństwo na trzy grupy: chłopów – grupę pracującą, rycerstwo – grupę chroniącą oraz duchowieństwo. U podstawy drabiny feudalnej stali chłopci. Ziemia, którą uprawiali stanowiła lenno, które ich pan pozyskał od własnego seniora, który plasował się wyżej w hierarchii feudalnej. Owe lenno było obciążone pewnymi obowiązkami, które częściowo były przerzucane na chłopów. Król był najwyższym seniorem i właścicielem wszystkich ziem, nadawał on beneficja swoim lennikom (wasalom), którzy z kolei nadawali lenna własnym wasalom. Stosunek lenny w chwili śmierci jednej ze stron musiał być odnawiany, chociaż w praktyce lenna były dziedziczone. System lenny objął również godności i dobra kościelne. Tak zwane senioria, były oddawane w lenno przez biskupów i opatów na rzecz świeckich rycerzy.³⁰

Feudalizacja kościoła sprawiła, że przedstawiciele wyższego kleru otrzymywali od władcy godności kościelne oraz osobiste beneficjum, co doprowadziło do zeświecczenia kleru, jego rozkładu moralnego oraz całkowicie uzależnienia go od ludzi świeckich. Duchowni przedkładali osobiste sprawy nad sprawy kościoła, towarzyszyły temu trzy zjawiska: symonia – sprzedaż stanowisk kościelnych; nikolaizm – zerwanie z zasadą celibatu, które odpowiadało za potrzebę gromadzenia majątku w celu zapewnienia korzyści swojemu potomstwu; prawo inwestytury, które stwarzało możliwość nadawania stanowisk kościelnych. Efektem tych wydarzeń był spór o prymat w świecie chrześcijańskim pomiędzy władzą świecką a duchową oraz potrzeba reformy i odrodzenia kościoła.³¹

²⁸ B. Zientara, *op. cit.*, s.161

²⁹ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.176

³⁰ B. Zientara, *op. cit.*, s.163

³¹ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.205

Od wieku XI można zaobserwować stopniowy rozkład systemu gospodarki feudalnej, którego przyczyna leżała między innymi w nadwyżce ludności, powstaniu miast, rozwoju rzemiosła i handlu, migracjach oraz wymianie kulturalnej. Powstała gospodarka towarowo-pieniężna, rozwinął się handel wewnętrzny i światowy, w efekcie czego wyłoniła się nowa klasa społeczna jaką jest mieszczaństwo kupieckie. Struktura polityczno-administracyjna musiała dostosować się do nowej struktury ekonomicznej.³²

Koniec feudalizmu nastąpił zasadniczo w XIII wieku, jego miejsce zajęła formacja miejsko-książęca, w której czynnikami dominującymi były: potęga handlowa mieszczaństwa oraz potęga pieniężna książąt.³³

2. Miasta

Europa od X do XIII wieku traci swój wiejski charakter, powstały nowe ośrodki miejskie, a także rozwijały się miasta, które już istniały na terytorium Imperium Rzymskiego.

Miasto było osadą skupiającą pokaźną ilość ludności, która zajmowała się handlem i rzemiosłem. Na powstanie miast miało wpływ kilka czynników, takich jak rozwój rolnictwa, wzrost zamożności ludności, rozwój gospodarki towarowo – pieniężnej, społeczny podział pracy – powstanie warstwy rzemieślników oraz rozwój handlu międzynarodowego. Miasta oferowały dostęp do funkcji administracyjnych i sądownictwa, łatwe schronienie, dostęp do portów oraz skrzyżowań dróg, co było korzystne dla rozwoju targowisk. Posiadały także obiekty kultu, do których wędrowały pielgrzymki.³⁴

Wszystkie miasta dążyły do uzyskania samodzielności politycznej. Początkowo miasta były podporządkowane prawu feudalnemu, jednak ziemie, na których się znajdowały niejednokrotnie przynależały kilku panom feudalnym, z których każdy chciał czerpać zyski. W XI wieku do walki o swobody ludności miejskiej, w których skład wchodziła wolność osobista oraz samorząd, stanęła grupa kupców, która nie była podporządkowana władzy feudalnej. W efekcie powstał organ władzy mieszczaństwa zwany komuną.³⁵

Wraz z rozwojem handlu w miastach powstały organizacje zawodowe, kupcy złączyli się w gildie, które miały na celu opiekę nad swoimi członkami, a także

³² B. Zientara, *op. cit.*, s.176

³³ J. Huizinga, *op. cit.*, s.81

³⁴ B. Zientara, *op. cit.*, s.178

³⁵ Tamże, s.188

kierowaniem jej sprawami i majątkiem. Rzemieślnicy z kolei utworzyli cechy, które skupiały robotników tego samego rzemiosła. Podstawowym celem organizacji cechowej była kontrola jakości produkcji oraz nauczanie młodych adeptów. Członkowie cechów byli zobowiązani wspierać swoich towarzyszy i ich rodziny, dodatkowo ciążył na nich obowiązek militarny, mieli wyznaczone obiekty do obrony i musieli finansować kupno i konserwację uzbrojenia.³⁶

3. Wkład grecko-arabski

Rozwój handlu i szlaków handlowych umożliwił napływ towarów i powrót ksiąg antycznych, które znalazły się na Wschodzie za sprawą prześladowanych heretyków i Żydów, którzy znaleźli schronienie w świecie muzułmańskim. W dostarczonym dobytku starożytności znalazły się dzieła takich twórców jak: Arystoteles, Ptolemeusz, Hipokrates, Euklides i Galen.³⁷

Zainteresowanie intelektualistów XII wieku myślą naukową antyku doprowadziło do wielkich poszukiwań dzieł klasycznych i ich masowego przekładu na łacinę, która stała się językiem nauki. Głównymi ośrodkami, w których gromadzono i tłumaczono dzieła były Włochy i Hiszpania.³⁸

Przetłumaczone dzieła stały się gruntem, na którym wyrosła współczesna nauka, obejmująca dziedziny takie jak medycyna, matematyka, fizyka, geografia i astronomia. Wszystkie te nauki traktowano jako wstęp do teologii, która według uczonych średniowiecza była najistotniejszym źródłem wiedzy. Jednakże w przeciwieństwie do dotychczasowego studium Pisma Świętego, które polegało na jego komentowaniu, współcześni intelektualiści próbowali tłumaczyć je za pomocą starożytnych nauk i filozofii. Obrany kierunek studiów miał pomóc zrozumieć dogmaty, a także udowodnić ich prawdziwość.³⁹

4. Uniwersytety

Powstanie miast jest ściśle powiązane z narodzinami inteligencji. Realne istnienie intelektualisty, człowieka który pełni zarówno funkcje nauczyciela jak i uczonego, można uchwycić dopiero w XII wieku. Jest to czas rewolucji, zmieniają się struktury ekonomiczne

³⁶ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.326

³⁷ J. Le Goff, *Inteligencja w wiekach średnich*, Warszawa 1964, s.27

³⁸ Tamże, s.33

³⁹ B. Zientara, *op. cit.*, s.327

i społeczne, a w końcu za sprawą komun miejskich także polityczne. Tym przemianom towarzyszy również rozkwit intelektualny.⁴⁰

Szkoły miejskie, katedralne i klasztorne przyciągały nauczycieli i studentów z różnych krajów europejskich. Zatraciły one swój prowincjonalny charakter, a na ich gruncie wyrosły *studium generale*⁴¹. Poza teologią rozwinęły się inne nauki, studiowano między innymi prawo rzymskie i medycynę, z czasem ukształtowały się jeszcze niesamodzielne kierunki, z prawa wyrosła historia, a z medycyny powstały różne nauki przyrodnicze.⁴²

Najstarsze uczelnie ukształtowały się w Paryżu, Bolonii i w Salerno. Wykładowcy i studenci tworzyli grupę korporacyjną zwaną *universitas*, której nazwa z czasem wyparła *studium generale*. Organizacji przysługiwały cztery podstawowe przywileje: prawo nadawania stopni naukowych, prawo wyboru własnych władz, prawo nauczania w całym chrześcijańskim świecie, oraz własne sądownictwo.⁴³

5. Etos rycerski i miłość dworska

Wędrowni studenci zwani goliardami, którzy stali w opozycji do możnych swojej epoki stworzyli lirykę w języku łacińskim, która czerpała z antycznej liryki miłosnej, a swoją formą parodiowała hymny kościelne.

Pierwszą poezją, która powstała w języku ludowym był epos rycerski. Wywodził się on bezpośrednio z dawnych pieśni o czynach wojennych. Najstarsze poematy rycerskie powstały w północnej Francji, a najslawniejszym utworem była *Pieśń o Rolandzie*. Wyidealizowane pieśni rycerskie miały charakter rozrywkowy, na dworach królewskich chętnie słuchano opowiadania o bohaterskich wyczynach i przygodach miłosnych. W ten sposób narodził się etos rycerski, ideał rycerza i miłości dworskiej.⁴⁴

Rozwój liryki miłosnej wprowadził do literatury element kobiecy, który do tej pory był ignorowany w dobie feudalizmu. Kobieta stała się w centrum życia artystycznego i społecznego. Pod wpływem liryki miłosnej trubadurów poematy rycerskie w XII wieku przekształciły się w romans dworski, którego przykładem jest *Tristan i Izolda*.

⁴⁰ J. Le Goff, *op. cit.*, s.17

⁴¹ Szkoły o międzynarodowym charakterze, w którym poza nauką sztuk wyzwolonych prowadzono również kursy z medycyny, prawa i teologii.

⁴² B. Zientara, *op. cit.*, s.328

⁴³ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.336

⁴⁴ Tamże, s.187

Epika rycerska obrała też drugi kierunek przepełniony mistyką religijną, który znalazł się w poemacie o Percevalu.⁴⁵

Źródłem wiedzy na temat etosu rycerskiego są francuskie powieści dworskie – *romans courtois*, odwołujące się do wcześniejszych tak zwanych *chansons de gestes* – opowieści o sławnych walkach z kręgu Karola Wielkiego. Idealnego rycerza cechowało: dobre urodzenie, solidarność, hojność, żądza sławy, odwaga, wierność danemu słowu, etyka walki, siła fizyczna, wdzięk oraz szlachetność wobec kobiet.⁴⁶

6. Przemiany gospodarcze i społeczne u schyłku średniowiecza

XIV wiek jest okresem destabilizacji gospodarczej i społecznej. Doprowadziło to do serii wojen nękających Europę Zachodnią, które jeszcze bardziej pogłębiły kryzys gospodarczy. Efektem tych zmian było załamanie arystokracji feudalnej i wzmocnienie monarchii, która opierała się na niższej szlachcie i mieszczaństwie. W roku 1337 nastąpiło zaostrzenie stosunków francusko-angielskich, które dało początek tak zwanej wojnie stuletniej.

Ogromnym ciosem dla ludności schyłku średniowiecza była epidemia Czarnej Śmierci, która w latach 1348-1350 pochłonęła jedną trzecią ludności Europy. Towarzysząca zarazie panika sprzyjała jej szerzeniu. Uciekający przed dżumą mieszkańcy zagrożonych terenów przemieszczali się na wolne od zarazy obszary, tym samym rozprzestrzeniając chorobę. Poza brakiem znajomości źródeł zarazy czy rozumienia sposobu jej rozprzestrzeniania się, przyczynami wysokiej śmiertelności stały się także: wysoka gęstość zaludnienia, brak higieny i złe odżywianie.

Szerząca się epidemia spowodowała nasilenie ruchów religijno-mistycznych. Wierzono, że tak makabryczne zdarzenia mógł wywołać jedynie gniew Boży. Rozpowszechniła się grupa tak zwanych biczowników, którzy w akcie publicznej pokuty biczowali się wzajemnie, usiłując w ten sposób załagodzić Jego gniew. Odrodzenie religijności nie raz popadało w skrajny fanatyzm i przyczyniło się do prześladowań oraz ataków. O wybuch epidemii obwiniano różne grupy społeczne, takich jak Żydzi, cudzoziemcy, czy Romowie. Osoby trędowate, czy też posiadające jakiekolwiek zmiany skórne były izolowane, a także brutalnie mordowane.

W efekcie przebytej epidemii wyludniały się miasta, a wsie opustoszały. Zbierano mniej plonów, co spowodowało podwyżkę cen żywności. Wzrosły również wynagrodzenia

⁴⁵ U. Eco, *Sztuka i piękno w średniowieczu*, Warszawa 1994, s.176

⁴⁶ M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 2000, s.68

rolników, ponieważ brakowało ludzi do pracy. Ludzie zaczęli porzucać uprawę roli na rzecz hodowli zwierząt, doprowadzając do deficytu żywności w miastach. Powoli upadał handel, do czego również przyczyniło się prześladowanie ludności żydowskiej.⁴⁷

Początek XIV wieku jest okresem klęsk głodowych, których największe nasilenie zwane Wielkim Głodem, przypada na lata 1315-1317. Kilkuletni nieurodzaj ziem, spowodowany zmianami klimatycznymi, doprowadził do niedożywienia ludności i zmniejszenia odporności na choroby przyczyniając się tym samym do wybuchu epidemii. Ludność poszukiwała ratunku w miastach, zmieniając tym samym dotychczasową strukturę społeczną. W obszarach miejskich wzrosła liczba żebraków i włóczęgów, dochodziło do rabunków, rozbojów na drogach i ataków na włości i klasztory. Taką sytuację pogłębiły epidemie. Po Czarnej Śmierci w 1348 roku nadeszły kolejne w latach 1360, 1369, 1375, co uniemożliwiło wyrównanie strat demograficznych.

Kolejnym przejawem załamania gospodarczego XIV wieku był kryzys monetarny i handlowy. Władcy tacy jak Filip Piękny czy Edward II, wykorzystywali regale mennicze do zmniejszenia ilości kruszcu w monetach w celu uzupełnienia zasobów swojego skarbcza. Dewaluacja monety doprowadziła do bankructwa włoskich firm bankowych, dezorganizacji handlu, a także spowodowała ruinę feudałów, którzy zamienili powinności chłopskie na rentę w pieniądzu. Zubożenie rycerstwa doprowadziło do zjawiska bandytyzmu rycerskiego. *Raubritterzy* rabowali na szlakach handlowych, a nawet napadali na miasta i klasztory. Równolegle rycerze, którzy nie chcieli płacić w ten sposób swojego honoru zainteresowali się wyprawami wojennymi, licząc na łupy wojenne i zdobycze nadane za zasługi dla władcy.

Kryzys miał swoje odbicie również w rzemiośle. Zmniejszenie liczby mieszkańców miast spowodowało skurczenie rynku zbytu na produkty rzemieślnicze. Problem miało rozwiązać rozszerzenie statutów cechowych, które miały ograniczyć konkurencję i wspierać aktualnych mistrzów, w efekcie czego cechy przemieniały się w uprzywilejowane kasty majstrów. W miastach próbowano ograniczać swobody handlu. Przybyszów zmuszano do korzystania z pośrednictwa handlowego miejscowych kupców. Wprowadzono prawo składu, które nakładało obowiązek wystawienia towarów przez określony czas lub zakazywało przewożenia ich dalej, utrudniając w ten sposób wymianę handlową i powodując wzrost cen.

Zanik poddaństwa i złagodzenie obciążeń feudalnych chłopów, a także wzrost zarobków pracowników wiejskich doprowadził do spadku dochodów właścicieli

⁴⁷ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.356

ziemskich. W tej sytuacji znaczna część duchowieństwa i możnowładców świeckich zastosowała środki przymusu i zmuszała chłopów do zwiększenia powinności, ci z kolei nabierali świadomości znaczenia swojej pracy i podkreślali bezużyteczność życia panów, których uważano za darmozjadów. Kryzys gospodarczy przyczynił się do radykalizacji nastrojów, próby podwyżek czynszów, silniejszego podporządkowania i przywiązania chłopów do ziemi wywołały opór, który przerodził się w krwawe powstania.⁴⁸

Zmiany gospodarcze końca średniowiecza nie pozostały bez wpływu na stosunki społeczne. W obrębie poszczególnych stanów społeczeństwa można było zaobserwować zachodzące zmiany. Szlachta, która niemal całkowicie przekształciła się w ziemiaństwo, przeniosła nawyki rycerskie z pola bitwy na igrzyska turniejowe. Dochodziło do rozwarstwienia stanów. Dawne klasy panujące mieszały się z wyższą warstwą mieszczaństwa, natomiast wyzyskiwani rzemieślnicy zaczęli żyć w warunkach warstwy chłopskiej.⁴⁹

W tych warunkach zaczął kształtować się nowy styl życia wyższych sfer, powstała skomplikowana etykieta i przepisy kurtuazji dworskiej. Zrodziła się rywalizacja w dworskości i grzeczności, która dochodziła do granic absurdu, a najmniejsze uchybienie etykietce było uznawane za śmiertelną obrazę, ponieważ burzyło iluzję wyidealizowanego życia. Powstałe obyczaje starała się naśladować cała szlachta, miały one też wpływ na sposób życia wyższego duchowieństwa, które było ściśle powiązane ze świeckimi możnowładcami i brało udział w ich rozrywkach.⁵⁰

7. Światopogląd u kresu średniowiecza

Zmierzch średniowiecza jest czasem, gdy jednostka samodzielna nic nie znaczy. Ważna była przynależność, czy to do gildii, stowarzyszenia, czy też rodu.⁵¹ Jest to czas wielkich walk między stronnictwami, „*krwawa zemsta była tym motywem istotnym, który kierował postępowaniem i losami książąt i krajów.*”⁵² Jest to czas, w którym pobożność kłóci się z pychą i żądzą bogactwa, prawem rządzi srogi wymiar sprawiedliwości i okrucieństwo sądowe. Panuje powszechna nienawiść do grzechu, przy jednoczesnej chrześcijańskiej łaskawości. Otaczająca zewsząd ciemność i strach powodowały, że ludzie poszukiwali sposobów upiększania życia, co potęgowało dualność pomiędzy pobożnością a nieustannym pędem za bogactwem.

⁴⁸ B. Zientara, *op. cit.*, s.355-359

⁴⁹ J. Le Goff, *op. cit.*, s.168

⁵⁰ J. Huizinga, *op. cit.*, s.72

⁵¹ S. Greenblatt, *op. cit.*, s.27

⁵² J. Huizinga, *op. cit.*, s.42

Pośród takiego przeobrażenia życia społecznego nieuniknionym stała się transformacja światopoglądu ludzi tego okresu. Do tej pory popularny był pogląd o jedności prawdy Tomasza z Akwinu, który rozgraniczał wiedzę i wiarę jako dwie drogi, dzięki którym dochodzi się do jednej prawdy. Tomasz z Akwinu twierdził, że wiara ma wartość wyższą niż wiedza, co argumentował tym, że poznanie pewnych prawd objawionych przekracza możliwość rozumu ludzkiego. Tomasz uważał także, że państwo boże jest doskonalsze od państwa świeckiego, tym samym dowodząc wyższości władzy duchownej nad świecką. Opierając swoje rozważania na pracach Arystotelesa doszedł do poglądu, który przedstawiał świat jako hierarchiczną drabinę bytów, zaczynającą się od bytów najniższych, czyli roślin i zwierząt, do najwyższego – Boga. Odzwierciedleniem tomizmu była feudalna drabina społeczna oparta o hierarchię stanów.

Tomizm, którego nauki opierały się na przekładach Arystotelesa, doczekał się szybko krytycyzmu. Roger Bacon wytknął mu opieranie się na nieścisłych tłumaczeniach dzieł tegoż filozofa. Twierdził, że prawdziwie zrozumieć przekaz autora można jedynie znając język oryginału. Z tych samych powodów uważał, że poznanie zjawisk przyrody powinno przebiegać za pomocą doświadczenia, a nie wiedzy książkowej.

W opozycji do tomizmu powstał skotyzm Jana Duns Szkota, który sprzeciwił się utożsamianiu filozofii z teologią i próbom rozumowego dowodzenia dogmatów, które są poznawalne tylko dzięki objawieniu. Twierdził, że do wiary skłania ludzi nie rozum a wola, co za tym idzie przyznał pierwszeństwo woli przed rozumem.

Poglądy Rogera Bacona i Jana Duns Szkota przyczyniły się do odrodzenia nominalizmu, który reprezentowany był przez Wilhelma Ockhama. Kontynuując ideę Duns Szkota rozróżnia on poznanie rozumowe i poznanie intuicyjne, zdecydowanie rozdzielając filozofię od teologii. W efekcie tych zmian światopoglądowych rozwinął się mistycyzm, który dzielił się na dwa nurty – ascetyczny i spekulatywny, który zazwyczaj nazywany jest mistycyzmem niemieckim. Reprezentujący ten nurt Mistrz Eckhart, opierając się na neoplatońskiej prajedni w bóstwie, dopuszczał jedyną możliwość poznania poprzez zjednoczenie duszy poznającego z Bogiem. Mistycyzm niemiecki został potępiony przez kościół, a Eckhartowi został wytoczony proces, którego rezultatem była bulla papieska, potępiająca dwadzieścia osiem jego tez.⁵³

⁵³ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.461

8. Topos śmierci – Memento Mori, Vanitas, Danse Macabre, Ars Moriendi

Umysły ludzi średniowiecza zdominowało zagadnienie nieuchronności śmierci i kruchości życia. Kataklizmy, epidemie, wojny i nieustanne egzekucje wpłynęły na wizję życia. W epoce średniowiecza motyw śmierci był obecny we wszystkich aspektach życia, trwało nieustanne nawoływanie *memento mori* – pamiętaj, że umrzesz. Głoszone głównie przez stowarzyszenia zakonne, miało na celu oswajać ludzi z myślą o śmierci i piętnować zbytne przywiązanie do rzeczy doczesnych.

Wraz z powstaniem pod koniec średniowiecza drzeworytu, który swoim wyrazistym przekazem docierał do wszystkich warstw społecznych, pogłębiła się myśl o śmierci nieubłaganie powiązana z motywem przemijania – *Vanitas*. Pojęcie to było powiązane z myślą przewodnią księgi Koheleta – *Marność nad marnościami i wszystko marność*. Fascynacja śmiercią i przemijaniem często pojawiała się w sztuce i literaturze, marność była przedstawiana na wiele sposobów: czaszka, zegary, klepsydry. Ich przesłaniem miało być przypomnienie odbiorcy o tym, że życie to tylko krótka chwila.

Wśród skarg na kres wszelkich wspaniałości ziemskich pojawiają się trzy pochodne tematy: pytanie - *gdzież podziali się ci wszyscy, którzy niegdyś napelniali świat swym przepychem?*; pojawił się także motyw rozkładu ciała i przemijania piękna, a w końcu motyw tańca śmierci – *danse macabre*. Utwory i obrazy o tej tematyce przekazywały równość wszystkich wobec śmierci, tym samym łamiąc zasadę średniowiecznej hierarchii i wprowadzając egalitaryzm. Motyw ten najprawdopodobniej miał swoją genezę w widowisku, po czym znalazł się w sztuce, przedstawiając personifikację śmierci w formie kościotrupa, porywającą do tańca ludzi wszelkiego stanu. Tak więc, w późnym średniowieczu szkielet i rozkładające się zwłoki zastąpiły dotychczasowe alegorie śmierci, którymi były łuk i strzały, oszczep, a także kosa. Najsłynniejszym przedstawieniem tego motywu jest malowidło ściennie na Cmentarzu Niewiniątek w Paryżu.

W obliczu nieuchronnej śmierci popularne stały się podręczniki dobrego umierania – *Ars moriendi*, uczące jak przygotować się na przybycie śmierci. W skład takiego podręcznika wchodziły: spis zasad wiary, nauka o spowiedzi oraz wzory zachowania się w godzinie śmierci. *Ars moriendi* wiąże się z momentem sądu nad zmarłym. Omawia pięć pokus, na które naraża umierającego diabeł i przybycie anioła, który swoim oparciem ma uratować od niego człowieka. Rodzi się kolejny średniowieczny topos – *psychomachia*, przedstawiający walkę cnót i występków o duszę ludzką. Przejście tej próby oznaczało

zbawienie. W związku z tymi przekonaniem uważano, że dobra śmierć może odkupić złe życie. Takie poglądy były uwarunkowane nieupowszechnieniem dogmatu czyśćca.⁵⁴

⁵⁴ J. Huizinga, *op. cit.*, s.168

IV. Odbicie przemian kulturowych w sztuce średniowiecza

1. Sztuka romańska

Na przemiany kulturalne krajów zachodnioeuropejskich wpłynął pośrednio ich rozwój gospodarczy. Umożliwił on na przełomie X i XI wieku wielkie inwestycje budowlane, z których do dnia dzisiejszego zachowały się liczne świątynie. W dobie wielkiego zapotrzebowania na specjalistów, do ich poszukiwania włączyły się bogate klasztory, sprowadzając budowniczych z różnych stron, przyczyniając się do mieszania różnych tradycji budowlanych i kształtowania nowego kierunku w architekturze.

W południowej Francji powstał nowy styl, który wzorował się na pozostałościach architektury rzymskiej. Najważniejszą rolę w architekturze stanowiło budownictwo sakralne. Kościoły tego okresu poza funkcjami obrzędowymi, spełniały również rolę obronną w przypadku oblężeń, z tegoż powodu do budowy głównie wykorzystywano tworzywo kamienne. W miarę możliwości i umiejętności architektów drewniany strop zastępowano sklepieniem. Stosowano dwa rodzaje sklepień: kolebkowe i krzyżowe. W celu wzmocnienia masywnego sklepienia zwiększano grubość murów i zwężano wykroje okienne i drzwiowe, a od środka sklepienie wzmacniano przyporami. Kościoły romańskie budowano na różnych planach, jednak najbardziej rozpowszechniony był plan bazylikowy o trzech lub pięciu nawach, z jedną nawą poprzeczną i apsydą skierowaną na wschód. Były to budowle o prostych i masywnych bryłach. Wnętrza były mroczne, oszczędne w dekoracje, o wzorach geometrycznych lub stylizowanej roślinności.⁵⁵

Układ przestrzenny kościołów romańskich był logicznie rozłożony, wyodrębniano poszczególne części i elementy budowli, określano ich funkcje, a także podkreślano ich hierarchię. Jednym z takich układów jest tak zwany system wiązany, oparty na układzie kwadratów, w którym na jeden kwadrat nawy głównej przypadały dwa mniejsze kwadraty nawy bocznej. Również szlaki pielgrzymkowe i kult relikwii miały wpływ na tworzenie praktycznych rozwiązań takich jak układ promienisty z obejściem, który umożliwiał sprawny ruch pielgrzymki wokół ołtarza, pod którym spoczywały relikwie. W odpowiedzi na potrzeby pielgrzymów narodziły się również inne cechy architektury jak na przykład dobrze widoczne z oddali potężne wieże, rozbudowa chóru czy zwiększenie pojemności kościołów.

⁵⁵ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.189

Kwadratowi, jak i innym elementom formalnym przypisywano w średniowieczu wartość symboliczną, w tym przypadku oznaczającą doskonałość. Budowla oparta na kwadratowych blokach kamiennych była przepełniona symbolizmem i alegorią, była unaocznieniem cnót zbioru doskonałych chrześcijan, wspierających ludzi słabszych. W architekturze chętnie sięgano też po figurę koła, które tak jak i kwadrat było uważane za doskonałe, symbolizujące harmonię świata.

Rzeźba została w pełni podporządkowana architekturze, nie spełniając żadnej samodzielnej roli. Najczęściej wykonywana z kamienia, rzadziej z drewna i brązu pełniła rolę dopełniającą i zdobniczą w architekturze. Dekorowała portale, tympanony, kapitele, niszki i zagłębienia muru, a także trzony filarów. Tematyka czerpała z Pisma Świętego, głównie ze Starego Testamentu, a także z żywotów świętych. Często spotykane były pełne symboliki motywy zwierzęce i roślinne oraz ornament plecionkowy. Przedstawione historie miały formę tak zwanej *Biblia Pauperum* – Biblii dla ubogich i miały za zadanie przekazywać prawdy wiary wiernym nieumiejącym czytać. W rzeźbie romańskiej stosowano prawo ram, w zgodzie z którym postacie musiały być umieszczone w panelu przedstawienia, co tworzyło nierealistyczne i przerysowane proporcje.

Malarstwo również było powiązane z architekturą i przedstawiało treści chrześcijańskie, tak jak rzeźba pełniło funkcję dydaktyczną. Malarstwo ścienne dekorowało wnętrza kościołów. Miało ono ograniczoną paletę barwną oraz matową tonację. Charakterystycznym dla malarstwa romańskiego był sposób przedstawiania postaci, które najpierw obrysowano konturem, a dopiero później uzupełniano kolorem. Postacie były najczęściej umieszczane na złotym lub srebrnym tle, przedstawiane w określonej pozie – pochylonej głowie o surowym wyrazie, powykrzywianych palcach u dłoni i rozstawionych nogach, co miało stwarzać wrażenie ruchu. Stroje ukazanych postaci były właściwe tamtym czasom. Poza tematyką religijną, popularne stały się również motywy roślinne. Zainteresowaniem cieszyły się również witraże i mozaiki, a w skryptoriach klasztornych powstawało malarstwo miniaturowe, którym zdobiono rękopisy, ewangeliarze czy psalterze.⁵⁶

2. Spór o sztukę

W okresie dojrzałego średniowiecza doszło do sporu pomiędzy cystersem Bernardem z Clairvaux [1091–1153], mistykiem ze skłonnością do ascezy i estetycznej surowości,

⁵⁶ M. Porębski, *op. cit.*, s.216-227

a opatem Saint-Denis – Sugerem [1122–1151], twórcą pierwszej świątyni gotyckiej, miłującym mistycyzm światła oraz dekoracyjny przepych.

Święty Bernard, tworząc koncepcję estetyczną swojego zakonu oddzielił piękno cielesne od duchowego. Święty z Clairvaux uważał, że piękno wewnętrzne jest wyższe od zmysłowego, które z kolei było nietrwałe, a nawet budziło zmysłowość i pychę, co godziło w moralność. Święty Bernard akceptował całkowicie tylko piękno duchowe, które według niego wyrażało obraz duszy i tylko jej duchowy aspekt był brany pod uwagę w estetyce cystersów. W zgodzie z platońską nauką twierdził, że możliwe jest by piękna dusza zamieszkiwała brzydkie ciało i odwrotnie, jednocześnie odchodząc od starożytnego dualizmu estetycznego, który przeciwstawiał piękno duchowe i cielesne.

Święty Bernard miał ściśle ustaloną koncepcję sztuki. Zabiegał o sztukę prostą, użyteczną i pozbawioną zbytku. Ograniczył ją do form koniecznych, co pozwalało na uzyskanie doskonałych proporcji w myśl filozofii platońsko–augustyńskiej, w której świat jawił się jako harmonijny. Cystersi uważali, że dzięki przestrzeganiu zasad proporcji architektura będzie równie piękna jak wszechświat. Święty uważał, że chociaż sztuka ozdobna nie jest zła sama w sobie, jest ona nieodpowiednia dla zakonników. Twierdził, że przesyt sztuki może źle wpłynąć na duszę mnichów, osłabić ich modlitwę i zaprzętać myśli innymi sprawami. Wystąpił on z ostrą krytyką wielkich budowli klasztornych i kościołów przyozdobionych rzeźbami, czego dowodem jest wymiana zdań między świętym Bernardem a opatem Sugerem i jego późniejszych listów do opata Wilhelma w St. Thierry. Jego krytyka, ze względu na wiernych, nie dotyczyła jednak kościołów biskupich i świeckich. Skupiała się przede wszystkim na środowisku zakonnym. Sceptyczne było również jego podejście do malarstwa. Uważał, że barwa była przede wszystkim materią, a dopiero później światłem. Światło było dla niego bezpośrednią manifestacją Boga, a kolor był czymś nazbyt bogatym i nieczystym, dopatrywał się w nim demoniczności. Te poglądy doprowadziły do odrzucenia przez niego koloru i co za tym idzie wizualizacji wiary. W opozycji do tego punktu widzenia stanął Suger, który mówił o manifestacji Boga za pomocą koloru.⁵⁷

Suger uznawany za ojca gotyku, wyraził swoje poglądy w traktatach *Sugerii abbatis Sancti Dionysii liber: de rebus in administratione sua gestis; Libellus Alter de Consecratione Ecclesiae Sancti Dionysii*⁵⁸, które opisywały przebieg przebudowy kościoła klasztornego, a także objaśniały znaczenie elementów jego wyposażenia.

⁵⁷ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t.2, Warszawa 1988, s.168-174

⁵⁸ Sugeriusz, opat Saint-Denis, O tym, czego dokonano pod jego zarządem; Inna książeczka o konsekracji kościoła św. Dionizego.

Opat z Saint-Denis, czerpiąc z neoplatońskich poglądów Pseudo-Dionizego twierdził, że nawet człowiek niewykształcony może wstąpić w obszary nadprzyrodzone dzięki obcowaniu z pięknem duchowym. Suger przedstawiał cały proces budowy kościoła jako czysto duchowy. Przy budowie swojego kościoła Suger inspirował się świątynią Salomona w Jerozolimie. Twierdził, że świątynia ta powstała pod boskim kierownictwem, co za tym idzie za budowniczego obu tych obiektów można uznać samego Boga.

Suger oparł swoją teorię sztuki na neoplatońskich założeniach o katartycznej funkcji sztuki. Na złożonych drzwiach umieścił inskrypcję, która wzywała wchodzącego do kościoła, by pozostawił za sobą wrażenia zmysłowe i pozwolił, aby tutejsze dzieła sztuki oświeciły jego umysł i zbliżyły go do Chrystusa. W przeciwieństwie do poglądów świętego Bernarda, Suger nie odrzucał wartości pięknych przedmiotów. Czerpiąc z poglądów świętego Augustyna i Dionizego Areopagity uważał, że piękno nie powinno być odrzucone, lecz odpowiednio przeżywane.

Suger wypracował charakterystyczną estetykę światła, które nadawało świątyni klimat *sacrum*. Świątynne światło, wpadające do wnętrza przez witraże symbolizowało blask światła niebiańskiego. Suger zafascynowany witrażem stworzył przeszklone ściany wypełnione malunkami scen biblijnych. Uważał je za zasłony, które skrywają i objawiają Niewypowiedziane. Zgodnie z wizją świata Pseudo-Areopagity pojmował on kosmos jako zasłonę, która jest rozświetlona boskim światłem. Wizja ta skłoniła go do przetworzenia świątyni w przeźroczysty kosmos.⁵⁹

3. Sztuka gotycka

Sztuka gotycka powstała około 1140 roku we Francji, wraz z przebudową kościoła klasztornego w Saint-Denis. Jej początki kształtowały się w rejonie Ile-de-France, skąd szybko rozprzestrzeniła się na resztę Europy. Styl gotycki skupiał się przede wszystkim na budowlu sakralnej, chociaż w tym czasie rozwinęła się również twórczość świecka. Sztuka gotycka, zgodnie z myślą scholastyczną, dążyła do uniwersalizmu poprzez operowanie alegorią i symbolem, ukazując świat przeniknięty boskim światłem. Nazwa stylu została nadana przez włoskich architektów renesansu, którzy uważali ją za barbarzyński wytwór, mylnie przypisując jej pochodzenie od Gotów.⁶⁰

⁵⁹ O. von Simson, *Katedra gotycka*, Warszawa 1989, s. 140-184

⁶⁰ B. Zientara, *op. cit.*, s.340

W architekturze katedr gotyckich przeważał typ trzy lub pięcio-nawowy, oparty na planie krzyża łacińskiego. Konstrukcje budowli tego okresu bazowały zasadniczo na dwóch systemach – bazylikowym i halowym, które były zakończone podłużnym prezbiterium. Z kolei prezbiteria były zakończone apsydą półkolistą lub wieloboczną z wieńcem kapliczek. Wzdłuż nich prowadziło obejście otoczone kaplicami. Fasadę zamykała jedna lub dwie wieże, zwykle zawierała ona trzy portale, nad którymi znajdowała się duża rozeta. Wewnętrzny układ ścian katedry początkowo miał charakter trzy-strefowy, a następnie cztero-strefowy, w którego skład wchodziły arkady, empory, okna i tryforium.⁶¹

Swoją lekkość i strzelistość bryły gotyk zawdzięczał nowemu rozwiązaniu konstrukcyjnemu jakim było sklepienie krzyżowo-żebrowe. Ten rodzaj sklepienia stanowił połączenie romańskiego sklepienia krzyżowego ze szkieletem, który powstał poprzez wyodrębnienie żeber w przecięciach kolebek. Takie zastosowanie nie wymagało już podparcia ścian, dzięki czemu można było zwiększyć otwory okienne, które z kolei były wypełniane witrażami. Sklepienie krzyżowo-żebrowe z czasem wyewoluowało w sklepienia kryształowe, gwieździste, palmowe czy sieciowe, których wspólną cechą było wyodrębnienie elementów konstrukcyjnych od ścian i wysklepek. Sklepienie krzyżowo-żebrowe opierało się na łuku ostrym, który również został wykorzystany w systemie łuków przyporowych. Jego zastosowanie pozwalało na przeniesienie ciężaru sklepień na podpory. Takie rozwiązanie umożliwiało budowanie strzelistych i lekkich budowli. Zastosowanie łuków, służek i fial eksponowało szkieletową budowę i wertykalizm typowy dla gotyku.⁶²

Na północy Europy do budowania wykorzystywano cegłę, podczas gdy na południu popularny był kamień ciosowy. Z zewnątrz budowlę gotycką otaczał zespół elementów, w którego skład wchodziły: arkady, przypory, łuki oporowe, otwory okienne i bogato zdobione portale, zwieńczone wimpergami, a także wieże i przypory zakończone pinaklami. Gotyckie dachy były bardzo wysokie, często dzielono je osobno na każdą nawę. Wnętrze zachwycało freskami ściennymi, zwornikami łączącymi żebra, głowicami filarów, polipykami i podzieloną maswerkiem rozetą.

Bogaty wystrój rzeźbiarski podkreślał smukłość i lekkość bryły. Rzeźbiarskie elementy dekoracyjne, tak zwane żabki, zdobiły krawędzie dachów, jak i inne elementy architektoniczne. Wraz z nastaniem gotyku rzeźba ewoluuje. W przeciwieństwie do sztuki romańskiej nie jest już jedynie dopełnieniem architektury, zyskuje własną przestrzeń.

⁶¹ M. Porębski, *op. cit.*, s.229-232

⁶² *Klasyki sztuki: Sztuka średniowiecza*, pod red. E. Biernackiej, Warszawa 2007, s.76-77

Na nowo zostają odkryte formy naturalistyczne, dążono również do realistycznego przedstawienia postaci. Postacie odzyskują właściwe proporcje, swobodę gestu i mimikę twarzy, upodabniają się do dzieł antycznych. Monumentalne rzeźby wykonywano w kamieniu, drewnie, metalach szlachetnych, a także w kości słoniowej. Zespalone z architekturą, pełniły funkcję ozdobną katedr. Wielofigurowe kompozycje upiększają zachodnie portale oraz obramienia wrót północnych skrajów transeptów, powstają posągi-kolumny.

Pojawia się także rzeźba figuralna i dekoracyjna, której przykładem będzie ołtarz. W późniejszym gotyku wykształca się typ ołtarza szafiastego, złożonego najczęściej z trzech części, w których za wyjątkiem dni uroczystych część środkowa była zamknięta.⁶³

Ewolucja gotyckiej rzeźby występowała w dwóch fazach. Pierwszą fazą był tak zwany styl miękki, który funkcjonował w XIV wieku oraz w pierwszej połowie XV wieku. Nazwa pochodziła od sposobu układania draperii szat postaci - Pięknej Madonny, które były idealizowane w konwencji kultury dworskiej. Drugą fazą był styl łamany, występujący w drugiej połowie XV wieku, w którym draperie były traktowane z ekspresją, podejmując tendencje realistyczne wywodzące się ze środowisk mieszczańskich. Wśród gotyckich innowacji narodziła się również specyficzna forma figuratywna zwana Pietą. Przedstawiała ona zdjęte z krzyża ciało Chrystusa w objęciach Matki Bożej.⁶⁴

Malarstwo gotyckie kształtowało się pod różnymi postaciami. W tym okresie szczególnie rozwinęło się witrażownictwo. Powszechność witraży sprawiała, że na ścianach kościołów brakowało miejsca na malarstwo ścienne, które z tego powodu straciło na popularności.

Freski rozwijały się przede wszystkim we Włoszech, gdzie jednym z najwybitniejszych przedstawicieli był Giotto di Bondone. Jego dzieła przedstawiały postacie uchwycone w ruchu, o naturalnych pozach. Wielkie płaszczyzny tła zawierały uproszczoną dekorację elementów krajobrazowych, a barwa służyła do wyrażenia przestrzeni.

W tym samym czasie rozwijało się książkowe malarstwo miniaturowe, które zerwało z dotychczasowym linearyzmem i zwróciło się w kierunku realistycznych przedstawień przestrzennych. Podejmowało głównie tematykę rodzajową i ukazywało sceny z życia codziennego, zwracając uwagę na dbałość szczegółu. Głównymi ośrodkami malarstwa miniaturowego był Paryż i szkoła burgundzka w Dijon.

⁶³ M. Porębski, *op. cit.*, s.232

⁶⁴ A. Eörsi, *Gotyk międzynarodowy*, Warszawa 1986, s.6 i 13

Warto też zwrócić uwagę na pojawienie się obrazu niezależnego, który był malowany na desce przy pomocy tempery. W malarstwie tablicowym dominowała tematyka religijna, choć z czasem zaczęły pojawiać się także motywy świeckie.⁶⁵

4. Manuskrypty i wyroby użytkowe

W wczesnym średniowieczu książka stanowiła bardziej dobro materiale aniżeli duchowe. W czasach, w których znaczna część społeczeństwa nie potrafiła czytać, popyt na książki był znikomy. Pieczołowicie kopiowane w skryptoriach woluminy powstawały powoli. Dla mnichów przepisywanie ksiąg było wyrazem pokuty zapewniającej zbawienie. Ważna była staranność i poświęcony czas, a każda pomyłka była uważana za grzech.⁶⁶

Średniowiecze z tradycji antycznej przejęło pergamin jako materiał pisarski, jednak z powodu trudno dostępnego papirusu do jego wytwarzania wykorzystywano skóry zwierząt hodowlanych. Był to jednak materiał kosztowny, dlatego do tworzenia nowych ksiąg często czyszczono i bielono stare teksty, uważane za bezwartościowe i zapisywano je na nowo. Były to zwane palimpsesty. Do dnia dzisiejszego wciąż odkrywa się skryte pod średniowiecznymi tekstami dzieła starożytnych uczonych, które na przestrzeni wieków zostały uznane za zaginione.

Prawdziwą rewolucją okazało się upowszechnienie papieru, który był znacznie tańszy w eksploatacji. Papier został wynaleziony w Chinach w 105 roku, jednak w Europie zaczęto go produkować dopiero w XIII wieku. Większość antycznych dzieł miała formę zwojów, jednak sklejanie arkuszy pergaminu i zwijanie ich okazało się bardzo niewygodne, stąd zwoje zastąpiono tak zwanym kodeksem, od którego wywodzą się współczesne książki. W celu stworzenia kodeksu przełamywano karty pergaminu na połowę, a w nie wkładano kolejne składki, które łączono w miejscu złamania, a potem zszywano je razem w formę książki. Zszyte kartki spajano deskami, które były połączone skórą. Deski następnie oklejano skórą lub szlachetnym materiałem. Okładki zdobiono złotem, srebrem, tłoczonymi deseniami, szlachetnymi kamieniami lub płaskorzeźbami z kości słoniowej. Kompozycja manuskryptu miała określone normy. Biblie, dzieła liturgiczne i prawnicze miały układ dwuszpaltowy, a inne dzieła literackie – jednoszpaltowy. Po skopiowaniu dzieła wykańczał je iluminator, wprowadzając ozdobne malunki w niezapisanych partiach stron. Od XIII wieku iluminacją zaczęli zajmować się profesjonalni artyści. Była to sztuka elitarna, trafiająca do wąskiego grona odbiorców

⁶⁵ Z. Świechowski, *Sztuka gotyku*, Poznań 1950, s.61-70

⁶⁶ J. Le Goff, *op. cit.*, s.20

i przynosiła artystom pokaźny zarobek. Bogato iluminowane manuskrypty były często wręczane w formie uroczystej ceremonii jako podarki dla osób o wysokiej pozycji społecznej. Zdarzało się też, że osoby świeckie wręczały tak zdobione dzieła liturgiczne i naukowe kościołom, za co otrzymywały odpusty kościelne i przywileje.⁶⁷

Rozwój gospodarczy w XII wieku wpłynął znacząco na rozwój sztuki świeckiej. Powstawało rzemiosło o charakterze użytkowym. Wśród ludności świeckiej rozpowszechniły się godzinki, które pełniły funkcję modlitewnika. Z kości słoniowej tworzone figurki do szachów, małe figurki, a nawet grzebienie. Rozwijało się również złotnictwo i odlewnictwo w brązie. Rozkwitło tkactwo, haft, garncarstwo, a także sztuka meblarska. Dużą popularnością cieszyło się zdobnictwo.⁶⁸

5. Anonimowość oraz pierwszy spór o plagiat

Sztuka średniowiecza była podporządkowana wierze, jej celem było unaocznianie najważniejszych nauk kościoła, miała ona pełnić funkcję objaśniania i nauczania prawdy wiary, zwłaszcza ludzi niewykształconych. Twórczość tej epoki była pełna alegorii i symboli. Artysta był rzemieślnikiem, a jego prace były anonimowe, co miało na celu wyeksponowanie wartości dydaktycznych, moralnych czy też teologicznych dzieła. Uważano, że sztuka pochodzi od Boga, a artysta jest jedynie pośrednikiem, który tworzy pod wpływem inspiracji Ducha Świętego. Autorstwo było rozumiane inaczej niż w dzisiejszych czasach. Według świętego Bonawentury autorstwo było determinowane stopniem samodzielności wykonania dzieła. Twórców podzielił on w następujący sposób: skryba (*scriptor*) jest to osoba jedynie kopiująca cudzą książkę, kompilator (*compiler*) osoba łącząca elementy różnych niezależnych od siebie dzieł, komentator (*commentator*) osoba kopiująca książkę i dodająca do niej własne wyjaśnienia i w końcu autor (*auctor*) jako osoba pisząca własną pracę, a jedynie korzystająca z fragmentów innych dzieł w celu poparcia swoich myśli.⁶⁹

W okresie średniowiecza kopiowanie dzieł wchodziło w skład kształcenia artystycznego, nie przejmowano się pojęciem plagiatu, a samo odtwarzanie dzieł wielkich mistrzów było sposobem wyrażenia szacunku dla ich twórczości. Sztuka średniowiecza

⁶⁷ S. Greenblatt, *op. cit.*, s.53-57

⁶⁸ M. Porębski, *op. cit.*, s.213

⁶⁹ U. Eco, *op. cit.*, s. 163;

L. Górnicki, *Rozwój idei praw autorskich: od starożytności do II wojny światowej*, Wrocław 2013, s.85
[dostępny w wersji elektronicznej: Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, dostęp 10 marca 2016, <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/41089>>]

trwała w konwencji - jeżeli coś było dobre należało to powielać. Istotnym odkryciem stała się technika miedziorytu, która pozwalała szybko i tanio powielać obrazy.

Anonimowość zaczęła powoli zanikać od połowy XV wieku. Artyści zaczęli uświadamiać sobie wartość i niepowtarzalność swojej sztuki, rozpoczęto praktykę sygnowania utworów. Dzieła podpisywano własnoręcznie nazwiskiem lub monogramem, popularne były też oryginalne znaki i ornamenty. Celem identyfikacji twórcy często wplatali w swoje dzieła własne portrety lub inne indywidualne znaki. Ponadto dodawano również pieczęcie i znaki warsztatowe cechów, które miały zapobiegać fałszerstwu jak i dawały gwarancję jakości. Istotną rolę odgrywała tu wartość ekonomiczna dzieła, która zapewniała większy zysk przy sprzedaży wytworu uznanego artysty.⁷⁰

Pierwszym przejawem walki o prawa do autorstwa był proces wytoczony w okresie renesansu przed senatem weneckim, przez Albrechta Dürera przeciwko Marcantonio Raimondiemu. Artysta ten skopiował jego grafiki z cyklu *Z życia Marii*, opatrując je monogramem Dürera. Senat zdecydował, że jego prace mogą być reprodukowane, dopóki nie będą zawierały sygnatury. Pod koniec swojego życia Dürer podjął walkę z licznymi plagiatorami i kopistami, co stało się początkiem zjawiska określanego jako prawo autorskie.⁷¹

⁷⁰ M. Jankowska, *Autor i prawo do autorstwa*, Warszawa 2011, s.50-52

⁷¹ A. Bubenik, *Reframing Albrecht Dürer: The Appropriation of Art, 1528-1700*, Surrey 2013, s.89-91

V. Przemiany w religii średniowiecznej

1. Feudalizacja kościoła

Na życie kościelne w okresie średniowiecza znaczący wpływ miało ustanowienie systemu feudalnego. Kościół będący właścicielem wielkich obszarów ziemskich pochodzących z darowizn, został zmuszony do odstąpienia ich części rycerzom, ponieważ duchowni będący sługami bożymi nie mogli sami odbywać służby wojskowej. Feudalizacja ziem kościelnych doprowadziła do laicyzacji kleru i zwróciła uwagę duchownych ku sprawom ziemskim. W efekcie tych przemian, zachodzących w IX i X wieku, wasale kościoła stali w obliczu niepewności komu należy się ich posłuszeństwo - władcom świeckim czy też papieżowi. Prestiż i bogactwo powiązane ze sprawowaniem stanowisk kościelnych stanowiły lukratywne korzyści, o które zabiegały wpływowe rodziny szlacheckie, obsadzając opactwa i biskupstwa swoimi krewnymi. Sytuacja ta doprowadziła w końcu do zrównania wyższego kleru z wasalami królewskimi oraz do demoralizacji duchowieństwa. Następnym ześwieczeniem kleru był upadek celibatu i chęć zabezpieczenia korzyści materialnych swojemu potomstwu, a wreszcie prawo inwestytury, które umożliwiała władcom świeckim nadawanie stanowisk kościelnych. Wśród wielu niepochlebnych skutków feudalizacji kościoła można dostrzec również jego dobre aspekty. Jednym z nich jest walka kościoła ze złem spowodowanym feudalnymi działaniami wojennymi, a także ruch odnowy. Ustanowiony przezeń zespół konwencji zwanych *Pokojem i Rozejmem Bożym* roztaczał ochronę nad określonymi grupami ludzi lub w określonych ramach czasowych. Pokój Boży zakazywał ataków na osoby nieuzbrojone, a także nie tolerował przemocy w miejscach świętych. Rozejm Boży z kolei zakazywał prowadzenia walk od czwartku do poniedziałku oraz w dni świąt kościelnych. Ustanawiał także miejsca takie jak klasztory, cmentarze i kościoły sanktuariami, w których można było uzyskać schronienie. Następnie dodatkowo wzniesiono ochronę przed atakami na kobiety, dzieci, duchowieństwo i chłopów.⁷²

⁷² E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia kościoła powszechnego*, Katowice 2003, s.192-195

2. Wielcy teologowie

Średniowieczną filozofię zdominowała myśl chrześcijańska i teocentryzm. W czasie, gdy Bóg stał w centrum zainteresowania i reprezentował najwyższe wartości, starano się odnajdywać w świecie jego znaki i je odczytywać. Ówczesni teologowie próbowali określić rolę i miejsce człowieka wobec Boga i na ziemi.

Pierwszym znaczącym kierunkiem filozoficznym tego okresu był augustynizm, utworzony na przełomie IV i V wieku przez świętego Augustyna z Hippony. Święty Augustyn utworzył pierwszy wielki chrześcijański system filozoficzno-teologiczny. Opierając swoje poglądy na neoplatonizmie twierdził, że człowiek jako istota umiejscowiona pomiędzy bytami niższymi a wyższymi jest dualistycznie rozdarty pomiędzy cielesnością a duchowością, pożądaniem dobra i zła. Twierdził również, że celem życia na ziemi jest poznanie Boga i swojej duszy, do czego niezbędne są trzy cnoty kardynalne: wiara, nadzieja i miłość.⁷³

W opozycji do filozofii świętego Augustyna stanął harmonijny tomizm, opracowany w XIII wieku przez świętego Tomasza z Akwinu. Święty Tomasz kontynuował filozofię Arystotelesa, postulował on harmonię między wiarą a wiedzą. Twierdził on, że świat został uporządkowany harmonijnie, a każdy byt zachowywał swoje określone miejsce na tak zwanej drabinie bytów, na szczycie której plasował się Bóg. Twierdził również, że człowiek, który pojmuje swoje przeznaczenie musi starać się wznieść wyżej na tej drabinie, zwalczając pokusy prowadzące do upadku oraz degeneracji swojej istoty i powołania.⁷⁴

Trzecią rozpowszechnioną w średniowieczu postawą teologiczną był franciszkanizm, powiązany z osobą świętego Franciszka z Asyżu, który głosił ideę wiary radosnej. Główną ideą filozofii świętego Franciszka była miłość i miłosierdzie wobec wszelkiego Bożego stworzenia. Franciszek z Asyżu kierował się Chrystusowym nakazem porzucenia wszystkiego i podążania za nim. Stworzył wędrujący zakon, który kierował się życiem w ubóstwie, braterstwem, pomocą chorym i ubogim.⁷⁵

Kolejnym istotnym w tym okresie nurtem filozoficznym był mistycyzm, zapoczątkowany przez świętego Bernarda z Clairvaux. Święty Bernard głosił, iż wszelkie prawdy nadprzyrodzone można poznać drogą kontemplacji oraz przez bogate życie

⁷³ P. Gilbert, *Wprowadzenie do teologii średniowiecza*, Kraków 1997, s.42-58;

W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii* t.1., Warszawa 1983, s.193-202

⁷⁴ P. Gilbert, *op. cit.*, s.121-139;

J. Legowicz, *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1980, s.522-524;

W. Tatarkiewicz *op. cit.*, s.270-280

⁷⁵ J. Legowicz, *op. cit.*, s.462 i 463

duchowe. Według Bernarda z Clairvaux w dążeniu do poznania Boga potrzebujemy jego łaski, której można doświadczyć przy pomocy pokory i miłości.⁷⁶

Poza mistycyzmem Bernarda z Clairvaux istniał jeszcze mistycyzm niemiecki końca XIII i XIV wieku, reprezentowany przez dominikanina Mistra Eckharta. Nauczał on, że celem człowieka jest jedność ducha z Bogiem. Mistycyzm Eckharta prowadził do swego rodzaju panteizmu, rozróżniał on Boga jako byt absolutny oraz Boga, który był Stwórcą i Panem Świata. Naukę Eckharta w XIV wieku kontynuowała grupa *Przyjaciół Boga*, zrzeszająca dominikanów pod przewodnictwem Jana Taulera, którego poglądy były bardziej ewangeliczne. Przywiązywał on większą wagę do wewnętrznego przeżywania Boga. Z grupą tą wiąże się publikacja *Theologia germanica* powstała około 1350 roku, z której w późniejszym czasie korzystał Luther w swojej walce o zbawienie. Poza ową grupą powstał także ruch mistyczny w Niderlandach, zwany *Devotio moderna*, który rozwijał się w XIV i XV wieku. Reprezentujący ten ruch Zakon Braci Wspólnego Życia zrzeszał pod przywództwem Gerarda Groote ludzi świeckich, którzy żyli we wspólnocie według reguły, swój czas poświęcali bardziej nauczaniu aniżeli doświadczeniu Boga. Odzwierciedleniem praktycznej idei tegoż zakonu stała się praca *O naśladowaniu Chrystusa*, napisana przez Tomasza à Kempis. Zwracała ona uwagę na potrzebę miłości do Chrystusa oraz praktyczną i pokorną służbę Jemu.⁷⁷

Mistrz Eckhart, Jan Tauler, a także pośrednio Gerard Groote byli przedstawicielami nurtu neoplatonisko-mistycznego, wśród nich znalazł się także Mikołaj z Kuzy. Mikołaj Kuzańczyk najgłębiej czerpał ze spuścizny Pseudo-Dionizego Areopagity oraz Mistra Eckharta, jego filozofia ma charakter mistyki intelektualnej. Opracował on teorię uczonej niewiedzy zawartej w rozprawie *O oświeconej niewiedzy* z roku 1440, gdzie zawarł podstawy swojej teologii i związanej z nią kosmologii. Mikołaj z Kuzy twierdził, że ograniczone zmysły nie są w stanie poznać Boga, czy też samego świata zjawiskowego. Nie stoi to jednak na przeszkodzie, by pomimo ograniczeń umysłu dążyć do poszukiwania ukrytego Boga – czym ma być właśnie teoria uczonej niewiedzy. W poglądach Kuzańczyka wiedza o Bogu jest przede wszystkim dążeniem, którego przedmiot jest niedostępny.⁷⁸

⁷⁶ P. Gilbert, *op. cit.*, s.99-103;

J. Legowicz, *op. cit.*, Warszawa 1980, s.327-334;

W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s.225-228

⁷⁷ E Cairns, *op. cit.*, s.253 i 254;

W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s.307-309

⁷⁸ J. Legowicz, *op. cit.*, s.579 i 580;

Z. Drozdowicz, *O racjonalności w filozofii starożytnej i odrodzeniowej: wykłady*, Poznań 2008, s.73-84

3. Kult relikwii

Kult relikwii wyrósł z ludowej pobożności, jego korzenie sięgają okresu czczenia grobów męczenników. Relikwiami stały się materialne pozostałości po śmierci świętego, w szczególności kości i przedmioty osobiste. Posiadały one cudotwórcze, a niekiedy wbrew oficjalnemu nauczaniu uznawane za magiczne, właściwości. Od około IV wieku rozpoczęła się praktyka chowania zmarłych w pobliżu grobów męczenników. Po edyktie mediolańskim w roku 313 popularne stały się pielgrzymki do grobów świętych. Groby te były ozdabiane, a relikwie pozyskiwano. Z czasem na grobach świętych wybudowano bazyliki, które stały się celem wędrówki pielgrzymów. Cześć oddawana relikwiom była relatywna, w istocie czczono nie same relikwie, lecz świętego naśladowcę Chrystusa. Miasta pozbawione własnych świętych zaczęły importować relikwie i chociaż prawo zabraniało dzielenia i sprzedaży ciał męczenników, już od V wieku stało się to częstą praktyką. Relikwie dzielono, zwiększając ich liczbę, przy czym wprowadzono również tak zwane relikwie wtórne, które powstawały w kontakcie z oryginalnymi relikwiami.

Niechlubnym okresem kultu relikwii stało się właśnie średniowiecze. Otaczająca obiekty kultu magiczna aura sprawiała, że traktowano je jako talizmany. Miały one ochraniać przed kataklizmami, czy też leczyć chorych. Kwitł handel przedmiotów w jakikolwiek sposób powiązanych z świętymi. Relikwie były wymieniane, kupowane, a nawet wykradane i fałszowane. Miasta rywalizowały między sobą o posiadanie jak największej ilości świętych symboli, ponieważ w ten sposób pozyskiwały pielgrzymów, co z kolei wpływało na ich dobrobyt.⁷⁹

Wraz z końcem XII wieku rozpoczął się proces przemian, który zmienił status relikwii na sprzyjający rozwojowi duchowemu, ustanawiając świętego jako wzór do naśladowania. Po soborze laterańskim w 1215 roku tylko papież miał możliwość dopuszczenia do kultu nowych relikwii. Wraz z nadejściem renesansu i reformacji kult ten został poddany ostrej krytyce. Powstałe w tym czasie kościoły reformowane odrzuciły kult świętych i ich szczątków, a wiele z istniejących relikwii zostało sprofanowanych.⁸⁰

4. Reformy kościoła

Kościół X i XI wieku przeżywał wewnętrzny kryzys, który był skutkiem feudalizacji. Przejawiał się on demoralizacją duchowieństwa, symonią i nikolaityzmem. Kościół stanął

⁷⁹ *Zarys dziejów religii* pod red. J. Kellera, Warszawa 1986, s.683;
A. Datko, *Księga relikwii*, Kraków 2014, s.6-19

⁸⁰ E. Cairns, *op. cit.*, s.217;
J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1973, s.13

w obliczu konieczności reform i wyzwolenia spod wpływów władzy świeckiej. Straciwszy szacunek i zaufanie społeczeństwa, konieczne było podjęcie walki o naprawę swojego wizerunku. Pierwszą inicjatywą przeprowadzenia reform było założenie klasztoru benedyktyńskiego w Cluny. Klasztor ten otrzymał przywilej uwalniający od zobowiązań wobec władcy oraz prawo do wyboru własnego opata. Benedyktynów obowiązywały surowe reguły. Przywrócono dyscyplinę i celibat, przestrzegano zasady ubóstwa, a czas wypełniano modlitwą, nauką i pracą. Poglądy głoszone przez zakonników z Cluny szybko zdobyły rzeszę zwolenników. Zaczęto je praktykować w innych klasztorach, które nieformalnie przyjęły zwierzchnictwo Cluny, tworząc w ten sposób organizację zakonną zwaną kongregacją kluniacką. Na wzór tej kongregacji zaczęły powstawać inne reformowane wspólnoty chrześcijańskie. Kolejnym takim zgromadzeniem były zakonny lotaryńskie, powiązane z klasztorami w Gorze i St. Vannes w Verdun.⁸¹

Od reformy klasztornej kościół przeszedł do reformy papieństwa i życia duchowieństwa. Powstała tak zwana reforma gregoriańska, której nazwa pochodziła od papieża Grzegorza VII, który opracował w 1075 roku *Dictatus papae* – program reformy kościoła. Spisane przez niego zasady były przejawem polityki zwanej papocezaryzmem, w ich skład wchodziły między innymi postulaty: tylko w dyspozycji papieża znajdują się insygnia cesarskie, władza świecka jest podporządkowana duchowej, decyzje papieża są niepodważalne, papież może detronizować cesarzy, papież nie może być sądzony, papież może unieważnić postanowienia i decyzje cesarza. Owo stanowisko papieża oraz wprowadzenie przez niego zakazu przyjmowania inwestytury z rąk świeckich doprowadziło do konfliktu między Grzegorzem VII a cesarzem Henrykiem IV, powszechnie znanym jako spór o inwestyturę.⁸²

5. Rywalizacja władzy cesarskiej z papieską

Średniowiecze było okresem nieustannej rywalizacji między władzą cesarską a papieską o *Dominium Mundi*, spowodowanej ideą władzy uniwersalnej, łączącej zadania władcy i papieża. Pierwotnie władza cesarska była nadrzędna pomimo tego, że koronacja króla Franków Karola na cesarza, dokonana przez papieża Leona III, mogła sprawiać pozory wyższości władzy duchowej nad świecką.

⁸¹B. Zientara, *op. cit.*, s.210

⁸²T. Manteuffel, *op. cit.*, s.211 i 212

Od koronacji Ottona I w 962 roku władza cesarska znalazła się w posiadaniu królów Niemiec. Otton I wydał edykt, według którego wszyscy dostojnicy duchowni byli zmuszeni do składania lenna cesarzowi. Cesarz wymagał bezwzględnego posłuszeństwa od swoich wasali i sam decydował o obsadzaniu stanowisk kościelnych. Następnie podporządkował sobie papieństwo, ustanawiając zasadę, zgodnie z którą na papieża można było wybrać tylko takiego kandydata, który złożył mu przysięgę.⁸³

Sytuacja ta osiągnęła apogeum za czasów panowania Henryka III, który dobierał papieży spośród duchownych, którzy odpowiadali jego planom politycznym. W 1049 roku papieżem został Leon IX, który zapoczątkował reformę antycesarską. Po swojej nominacji zażądał ponownego wyboru swojej osoby przez kler i ludność rzymską, ustanawiając taki wybór papieża za jedynie ważny. Wraz ze swoim doradcą Hildebrandem zainicjowali oni walkę z symonią i podjęli ideę naprawy kościoła. Śmierć Henryka III i walki o opiekę nad jego następcą sprzyjały wprowadzaniu reform. Powstały w tym czasie ruch kluniacki i jego sukces uświadomił, że konieczne jest wzmocnienie władzy papieskiej i uniezależnienie kościoła od władz świeckich. Zaczęto propagować ideę uniwersalizmu papieskiego, według której papież, będący następcą świętego Piotra, był zwierzchnikiem świata chrześcijańskiego. Do pierwszej ważnej reformy papieskiej doszło w 1059 roku, gdy ustanowiono wybór papieża przez zgromadzenie kardynałów, na które nie miały oddziaływać żadne zewnętrzne wpływy.⁸⁴

Konflikt eskalował, gdy na tronie papieskim zasiadł Grzegorz VII, który głosił ideę uniwersalizmu papieskiego i zakazał przyjmowania inwestytury z rąk władców świeckich. Przeciw temu stanowisku opowiedział się Henryk IV, cesarz niemiecki, który głosił ideę uniwersalizmu cesarskiego. W myśl tej idei cesarz miał być zwierzchnikiem kościoła. W efekcie konfrontacji obu tych stanowisk doszło między nimi do sporu o inwestyturę. Henryk IV próbował unieważnić wybór Grzegorza VII na papieża, za co został ekskomunikowany. Spowodowało to osłabienie wpływów i władzy Henryka IV. W celu powrotu do łask, Henryk IV ukorzył się przed papieżem, który został zmuszony do cofnięcia ekskomuniki. Po powrocie do władzy Henryk IV odebrał koronę papieską Grzegorzowi VII.

Konflikt ten toczył się dalej, a walkę kontynuowali następcy Grzegorza. Zakończenie tego sporu przyniósł dopiero konkordat w Wormacji, zawarty w 1122 roku pomiędzy

⁸³ B. Zientara, *op. cit.*, s.172, 211-213

⁸⁴ R. Michałowski, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2009, s.153;
B. Zientara, *op. cit.*, s.217-218

cesarzem Henrykiem V, a papieżem Kalikstem II. Na mocy tegoż porozumienia cesarz zrzekł się inwestytury, jednak zachował prawo nadawania lenna.⁸⁵

Papiestwo stanęło u szczytu potęgi za pontyfikatu Innocentego III, który kontynuował politykę Grzegorza VII. Przystąpił on do planu rekuperacji, chcąc odzyskać uprawnienia papiestwa utracone na rzecz cesarstwa. Dążył on w swoich wysiłkach do narzucenia hegemonii papieskiej na terenie Włoch. Za jego pontyfikatu, przypadającego na lata 1198 – 1216, została umocniona władza papieża w kościele, podporządkowały się mu zakony i powstała kuria rzymska, a wybór dostojników kościelnych wymagał jego akceptacji. Ingerował on w spór o tron niemiecki, popierając Ottona IV, a następnie Fryderyka II, który po swojej koronacji uznał prawnie Państwo Kościelne, zobowiązując się do ochrony papieża i jego ziem. Papież aktywnie angażował się w politykę międzynarodową, sukcesywnie podporządkowując władzę świecką tej duchowej, w efekcie czego Aragonia i Anglia stały się lennami papieskimi, a władcy Serbii i Bułgarii uzyskali korony królewskie z Rzymu.⁸⁶

Ostatnim konfliktem był spór o dziesięcinę pomiędzy papieżem Bonifacym VIII, a królem Francji Filipem IV Pięknym, który potrzebował pieniędzy na sfinansowanie wojny. W tym celu pobierał on dziesięcinę od duchowieństwa, które odwołało się do Rzymu. Zasiadający w tym czasie na tronie papieskim Bonifacy VIII ogłosił bullę papieską *Clericis laicos*. Była ona przypomnieniem postanowień soboru laterańskiego z 1215, w której zabroniono władcom świeckim opodatkowywania kościoła, natomiast duchowieństwu zabroniono płacenia jakichkolwiek danin bez zgody papieża. Filip Piękny zrewanżował się, zakazując wywozu złota i srebra poza granice Francji, a także rozpoczął kampanię antypapieską. Kościół pozbawiony możliwości ściągania danin z terenów Francji został zmuszony do pojednania, nadając Filipowi IV prawo do opodatkowania duchowieństwa. Porozumienie to było jednak nietrwałe, a zatarg o pieniądze z czasem przerodził się w swoistą walkę o władzę nad kościołem francuskim.

Po obchodzonych przez kościół uroczystościach jubileuszowych w 1300 roku ponownie wybuchł konflikt, na który wpłynęły dwie sytuacje, mianowicie opublikowanie przez papieża bulli podtrzymujących pogląd o wyższości władzy duchowej nad świecką oraz aresztowanie z rozkazu Filipa Pięknego, oskarżonego o zdradę stanu arcybiskupa Narbonne. Czyn ten spotkał się z gwałtowną reakcją papieża, który w 1302 roku wezwał

⁸⁵ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.212;

B. Zientara, *op. cit.*, s.218-222

⁸⁶ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.271 i 272

episkopat francuski na synod do Rzymu i nakazał Filipowi IV posłuszeństwo wobec papieża i jego decyzji. Filip zabronił biskupom udziału w synodzie, jednakże niekorzystna dla niego sytuacja polityczna doprowadziła wspomniany synod do skutku. Zachęcony papież ogłosił nową bullę *Unam sanctam*, według której władza duchowna była bezwzględnie nadrzędna wobec świeckiej, a osiągnięcie zbawienia było możliwe jedynie dzięki posłuszeństwu wobec kościoła. Czasy jednak nie sprzyjały tym poczynaniom, umocniła się opozycja antypapieska, a sam Bonifacy został oskarżony o bezprawne usunięcie z tronu swojego poprzednika. W 1303 roku Bonifacy został napadnięty w Anglii przez wysłanników króla i choć został wyzwolony przez mieszkańców miasteczka, wkrótce zmarł. Jego następcą został Benedykt XI, który pospiesznie pragnął ułagodzić Filipa IV, rozgrzeszając go. Niedługo później papieża zastąpił uległy Filipowi Klemens V, który osiadł w Awinionie pod protekcją swojego króla, rozpoczynając okres tak zwanej niewoli awiniońskiej.⁸⁷

6. Krucjaty

W celu poszerzenia władzy papieskiej, ochrony miejsc świętych oraz prewencji przed atakiem pogan, średniowiecze zorganizowało liczne wyprawy krzyżowe. Bezpośrednią przyczyną powstania krucjat było wystąpienie w 1095 roku papieża Urbana II, które nastąpiło w odzwie na prośbę o pomoc w walce z muzułmanami ze strony cesarza bizantyjskiego – Aleksego I Komnena. Oprócz pobudek religijnych, do udziału w świętej wojnie zachęcały względy ekonomiczne i psychologiczne. Młodszy synowie panów feudalnych, pozbawieni możliwości dziedziczenia lenna odczuwali potrzebę zdobycia nowych ziem, natomiast ludność chłopska, stojąca w obliczu głodu miała nadzieję na zmianę w stosunkach społecznych.⁸⁸

W wyniku I krucjaty na wschodzie powstało kilka państw chrześcijańskich. Po zajęciu Jerozolimy na podbitych terenach 1099 roku utworzono tak zwane Królestwo Jerozolimskie, które podlegało władzy papieża. Jego pierwszym władcą został Gotfryd z Bouillon, nosił on tytuł Obrońcy Grobu Świętego. Królestwo Jerozolimskie leżało w nieprzyjnym otoczeniu, narażone na atak muzułmanów zostało zmuszone do stworzenia zabezpieczenia militarnego, czego następstwem było powstanie zakonów rycerskich.

⁸⁷ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.345-348

⁸⁸ Tamże, s.224-227

Upadek hrabstwa Edessy doprowadził do zorganizowania II krucjaty, na pomoc krzyżowcom wyruszył król francuski Ludwik VII oraz cesarz niemiecki Konrad III. W trakcie działań wojennych utracono jednak Jerozolimę. III wyprawie krzyżowej przyświecała idea odzyskania Jerozolimy. W tej krucjacie uczestniczyli między innymi cesarz Fryderyk I Barbarossa, król Francji Filip II August oraz król Anglii Ryszard Lwie Serce. W wyniku ich działań odzyskano pas wybrzeża od Tyru do Jaffy, a także podpisano ugodę z sułtanem seldżuckim Saladynem, która gwarantowała chrześcijanom swobodne dojście do miejsc i obiektów kultu. W trakcie tej wyprawy przejęto również Cypr, chociaż nie był on we władaniu muzułmanów.

IV krucjata stała się zjawiskiem masowym, na wyprawę udali się przede wszystkim poszukiwacze zysków. Głównym celem tej wyprawy był Egipt, jednak krzyżowcy porzucili ten pomysł i na prośbę Wenecji zajęli miasto Zadar, a następnie ruszyli na Konstantynopol. Rezultatem IV krucjaty było obalenie cesarstwa bizantyjskiego, a na jego miejscu ustanowiono Cesarstwo Łacińskie. Niepowodzenia tej krucjaty stworzyły pogląd, według którego rycerstwo nie było godne odzyskania Ziemi Świętej. Takiego czynu mogły dokonać jedynie istoty niewinne, w efekcie czego w roku 1212 powstała tak zwana krucjata dziecięca. W celu odzyskania Jerozolimy na wyprawę wyruszyły dzieci, wierzono bowiem, że prowadzi je sam Bóg. Krucjata ta skończyła się tragicznie, większość jej uczestników zginęła, a reszta została wzięta w niewolę.

V krucjacie przewodzili: król węgierski Andrzej II i książę austriacki Leopold VI. Celem tej wyprawy był ponownie Egipt, jednak wyprawa zakończyła się klęską. Kolejne, VI i VII krucjaty prowadził król Francji Ludwik IX, jednakże one również nie przyniosły większych rezultatów, a sam król zmarł w trakcie epidemii, która wybuchła podczas VII wyprawy.

Krucjaty nie spełniły swoich oczekiwań, krzyżowcy nie byli w stanie utrzymać Ziemi Świętej, a państwa łacińskie Bliskiego Wschodu wkrótce upadły. Na skutek wypraw krzyżowych doszło również do zjawiska ksenofobii i nasilenia nastrojów antysemickich. Na krucjatach najbardziej skorzystało papieństwo oraz miasta włoskie, zyskały one bowiem monopol na zaopatrywanie krzyżowców i handlu z Bliskim Wschodem oraz Bizancjum. Wzmogła się także gospodarka towarowo-pieniężna, co przyczyniło się do rozwoju miast europejskich. Dzięki wyprawom krzyżowym do roku 1204 wzrastała pozycja papieństwa,

któremu udało się podporządkować sobie władze świeckie, a także panów feudalnych i rycerstwo. Sytuacja ta doprowadziła także do powiększenia majątków kościelnych.⁸⁹

7. Zakony

Średniowieczne zakony i klasztory miały znaczący wpływ na życie religijne, społeczne i kulturalne. Napędzały one życie wiejskie, prowadziły biblioteki, skrytoria i szkoły. Klasztory były również ośrodkami produkcyjnymi. Rozwijała się w nich sztuka rzemieślnicza i powstawały nowe techniczne wynalazki.

Pierwszym średniowiecznym zakonem, którego siedziba mieściła się w Monte Cassino, byli Benedyktyni. Zakon ten został założony w 529 roku przez Benedykta z Nursji. Reguła zakonna tego zgromadzenia obejmowała potrójne śluby: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa. Czas jego członków był podzielony między modlitwę, pracę ręczną i umysłową. Swoją przysięgą mnisi związywali się z danym domem zakonnym, a także podporządkowywali się opatowi, który pełnił swoją funkcję dożywotnio. Reguła benedyktyńska została szybko podjęta przez klasztory włoskie oraz większość zaalpejskich, za sprawą aprobaty papieża Grzegorza I.⁹⁰

Korzystając z założeń reguły Świętego Benedykta w 1098 roku został założony zakon Cystersów. Jego twórcą był Robert z Molesme, który był opatem benedyktyńskiego klasztoru. Czując, że nie może realizować w nim swoich zasad religijnych, osiadł wraz ze swoimi uczniami w Citeaux – Cistercium, skąd pochodzi nazwa zakonu. Swoją wielkość zakon osiągnął dzięki swojemu trzeciemu opatowi, Stefanowi Hardingowi oraz Bernardowi z Fontaine, który najbardziej przyczynił się do rozkwitu zakonu. W kilka lat po jego wstąpieniu do konwentu, powstały cztery nowe opactwa założone przez Citeaux – La Ferte, Pontigny, Clairvaux, którego opatem został Bernard i Morimond. Z czasem owe opactwa założyły swoje filie, a te z kolei zakładały następne. Cystersi przestrzegali surowej ascezy i wyrzekali się jakiegokolwiek własności indywidualnej. Zasady swojego życia zakonnego opisali w kilku aktach prawnych, które doprecyzowały i uzupełniały regułę benedyktyńską. W przeciwieństwie do benedyktynów, byli zakonem ściśle scentralizowanym. Każdy klasztor miał swojego opata, lecz podlegał on stałej kontroli. Najwyższa władza spoczywała w dorocznej kapitule generalnej, w której brali udział wszyscy opaci. Zakon ten z reguły miał być samowystarczalny, oprócz gospodarki rolnej prowadził również hodowlaną. Rosnące zainteresowanie zakonem doprowadziło do

⁸⁹ R. Michałowski, *op. cit.*, s.249-259;

B. Zientara, *op. cit.*, s.256-273

⁹⁰ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.66

licznych darowizn, co kłóciło się z przyjętą zasadą ubóstwa. Rozwiązaniem stało się ustanowienie instytucji konwersów – braci świeckich. Ich zadaniem było prowadzenie gospodarki oraz zajmowanie się rzemiosłem. Dzięki ich pracy zagospodarowano nieużytki pochodzące z darowizn, które stały się dobrze prosperującymi folwarkami. Przyczyniło się to do zbudowania przez cystersów potęgi gospodarczej.⁹¹

Kolejnymi scentralizowanymi konwentami były zakony rycerskie, powstałe w XII wieku. Zostały one powołane do walki z innowiercami i brały aktywny udział w życiu politycznym. Dodatkowo zajmowały się prowadzeniem szpitali i opieką nad pielgrzymami. Zakony rycerskie podlegały papieżowi, a na ich czele stał wielki mistrz. Składano w nich śluby ubóstwa, posłuszeństwa i czystości. Do najbardziej znanych zakonów rycerskich należeli: templariusze, joannici i krzyżacy.

Templariusze powstałi około 1118 roku. Założycielem zakonu był rycerz z Szampanii, Hugo de Payns, który został ich wielkim mistrzem. Pierwszą siedzibą zakonu był zamek w pobliżu świątyni Salomona w Jerozolimie. W 1128 roku została zatwierdzona przez papieża reguła zakonu, którą opracował Bernard z Clairvaux. Była ona oparta na regule cysterskiej. Oprócz ślubów czystości, posłuszeństwa i ubóstwa, zobowiązywali się oni do ochrony pielgrzymów i walki zbrojnej z niewiernymi. Około roku 1130 na wzór templariuszy zostało zreorganizowane bractwo świętego Jana, z którego narodził się zakon joannitów. Ich siedziba znajdowała się przy jerozolimskim kościele świętego Jana, gdzie mieścił się szpital i schronisko dla pielgrzymów. Pełnili oni takie same obowiązki jak templariusze. Jedyną różnicą między tymi zakonami było to, że joannici reprezentowali interesy włoskie, podczas gdy templariusze byli powiązani z Francją. W podobny sposób powstał zakon krzyżacki. W 1190 roku zreorganizowano niemieckie bractwo szpitalne, a nowopowstały zakon nazwano: Zakonem Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. W odróżnieniu od templariuszy i joannitów, krzyżacy rekrutowali przede wszystkim rycerzy niemieckich. Zadaniem tego konwentu było zapewnienie Cesarstwu oparcia na brzegach Lewantu.⁹²

W XIII wieku wytworzyły się tak zwane zakony żebracze, utrzymujące się głównie z jałmużny i wynagrodzenia za pracę. Należeli do nich franciszkanie i dominikanie. Założycielem pierwszego z nich był Franciszek z Asyżu, który wraz z grupą przyjaciół wiodł wędrowny tryb życia i praktykował surową ascezę. W myśl Ewangelii obrał

⁹¹ T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 216-219;
R. Michałowski, *op. cit.*, s.225-228

⁹² T. Manteuffel, *op. cit.*, s.232-236;
B. Zientara, *op. cit.*,262-264

dobrowolne ubóstwo jako drogę wiodącą do doskonałości. Cieszył się on dużą popularnością i poważaniem, które wpłynęły na szybkie szerzenie się grona jego naśladowców. Gdy liczba jego bractwa przekroczyła dwanaście osób, zwrócił się do papieża z prośbą o zalegalizowanie zgromadzenia. Po uzyskaniu aprobaty od Innocentego III, przyjęli oni nazwę Braci Mniejszych – minorytów. Praktykowali pracę kaznodziejską, pozostając w ciągłym ruchu. Podczas gdy benedyktyni i cystersi byli zakonami rolnymi i feudalnymi, działalność tego zgromadzenia wytworzyła nową odmianę – zakonu miejskiego. Pod naciskiem papieża utworzono regułę zakonu, według której na czele zakonu stał obierany generał, który miał prawo do zwoływania kapituły generalnej. Sam zakon zaś został podzielony na prowincje, którymi zarządzali prowincjałowie wybierani przez generała. Dodatkowo nakładała ona na kandydatów obowiązek rocznego nowicjatu, podczas którego sprawdzano ich kwalifikacje i prawowierność. Wywierała także nacisk na posłuszeństwo wobec władz zakonnych, a w szczególności wobec papieża. Poza głównym zakonem franciszkanów wytworzyły się także konwenty kobiet – klarysek, których założycielką była Klara oraz tercjarzy, w skład których wchodziłi ludzie świeccy. Po śmierci Franciszka w 1226 roku doszło do starcia dwóch stronnictw. Jedną ze stron byli rygorystyczni spirytuałowie, którzy ściśle przestrzegali zasad ubóstwa. Natomiast druga grupa domagała się złagodzenia tych zasad. Sytuację wykorzystał papież, który w 1245 roku ogłosił, że wszystko co posiada zgromadzenie stanowi własność Stolicy Apostolskiej, a jest jedynie oddane franciszkanom w użytkowanie.

Niemal równocześnie z powstaniem zakonu franciszkanów Dominik Guzman utworzył Zakon Kaznodziejski – dominikanów. Miał on na celu walkę z heretykami, przy pomocy publicznej dysputy teologicznej. W tym celu mnisi potrzebowali gruntownego przygotowania z zakresu teologii, podejmowali się więc wieloletnich studiów. Widząc sukces działalności Franciszka z Asyżu, Dominik przyjął za jego przykładem zasadę ubóstwa. Miało to charakter propagandowy, w odpowiedzi na szerzoną przez heretyków ideę kościoła ubogiego. Zakon dominikanów jako wykształcony, prowadzący działalność propagandowo-kaznodziejską, a przede wszystkim lojalny wobec papieża cieszył się dużym zaufaniem. Dzięki tym cechom powierzono im śledztwo przeciw herezjom i obsadzono nimi trybunały inkwizytorskie.⁹³

⁹³ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.332-334;
B. Zientara, *op. cit.*, s.375-378

8. Kryzys papieżstwa, dewocja i wzrost zabobonów

Początek XIV wieku zwiastował nadchodzący kryzys papieżstwa. Zapoczątkował go trwający 70 lat okres niewoli awiniońskiej. W obliczu ingerencji władz świeckich w sprawy kościoła oraz narzucenia wysokich podatków na kościół, wprowadzono reformy w otoczeniu papieża oraz przemiany w strukturze kościoła. Tracąc autorytet ideologiczny i polityczny papieżstwo zbudowało scentralizowaną monarchię, kuria papieska dysponowała urzędami kościelnymi, którym przysługiwały określone posiadłości lub dochody. Dodatkowo rozbudowano system finansowy kościoła, ustanawiając nowe formy danin. Poza polepszaniem sytuacji finansowej kościoła utworzono także instytucję do walki z herezją, tak zwaną Inkwizycję, która miała zwalczać poglądy sprzeczne z dogmatami wiary katolickiej. Odbudowa struktur i władzy kościoła doprowadziła do powrotu papieża Grzegorza XI do Rzymu, jednak po jego śmierci doszło do podziału w kościele. W efekcie tego podziału zostało wybranych dwóch papieży, w Rzymie i w Awinionie. Walka pomiędzy papieżami doprowadziła do upadku autorytetu papieżstwa oraz rozkładu scentralizowanej i hierarchicznej struktury Kościoła. Okres ten znany jest jako wielka schizma zachodnia. Próbę przezwyciężenia powstałego kryzysu podjął sobór powszechny, który obradował kolejno w Pizie, Konstancji i Bazylei od roku 1409.⁹⁴

Upadek autorytetu kościoła zbiegł się w czasie z kryzysem gospodarczym, który potęgował różnorakie klęski, a także ze zmianami światopoglądowymi. Ówczesne zainteresowanie tematem śmierci sprzyjało procederowi sprzedaży odpustów. Mnożyły się uroczystości kościelne, powstawały nowe modlitwy i hymny, wprowadzano również nowe święta. Miało to negatywny wpływ na ogólny poziom religijności. Religijność przekształciła się w dewocję, wzmogła się również wiara w zabobony oraz praktyki magiczne. Pielgrzymki przeradzały się w zabobonne praktyki. Relikwie przekształciły się w magiczne amulety, wzmógł się kult świętych oraz kult obrazów. Popularne stały się wróżby i przekleństwa, a chrześcijaństwo przeniknęła magia ludowa.⁹⁵

9. Inkwizycja i procesy czarownic

Jednym ze skutków upadku autorytetu kościoła było wytworzenie się ruchów heretyckich. Do walki z nimi powołano w latach 1231-1252 trybunał podległy papieżstwu

⁹⁴ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.392-398;

R. Michałowski, *op. cit.*, s.419-424

⁹⁵ S. Bylina, *Religijność późnego średniowiecza*, Warszawa 2009, s.91-126;

J. Huizinga, *op. cit.*, s.184-210;

T. Manteuffel, *op. cit.*, s.470-472

zwany Inkwizycją. Została ona przekazana dominikanom, którzy specjalizowali się w doktrynach wiary. Działalność Inkwizycji była niezależna od władzy świeckiej jak i lokalnej władzy kościelnej. Zadaniem inkwizytorów było odnajdywanie osób szerzących herezję, wytoczenie im procesów, skazywanie i przekazywanie ich władzy świeckiej, która miała wymierzyć karę. Oskarżony nie znał imion osób obarczających go winą, a od wyroku nie było odwołania. W zależności od przewinień stosowano kary: publicznej chłosty, dożywotniego więzienia, konfiskaty dóbr, czy kary śmierci. W 1252 roku papież Innocenty IV wydał zgodę na wprowadzenie tortur w celu wymuszenia zeznań, w wyniku czego wielu oskarżonych, pomimo bezsensowności postawionych im zarzutów, przyznawało się do winy. W ciągu XIII wieku Inkwizycja przekształciła się w potężny oręż wobec wrogów Kościoła, a oskarżenie o herezję było wygodnym sposobem pozbycia się przeciwników politycznych.⁹⁶

Najgroźniejszą falą ruchów heretyckich średniowiecza stali się katarzy. Nazwa tego ruchu pochodziła od greckiego *katharoi* czyli czysti. We Francji nazywano ich albigensami od miasta Albi, a we Włoszech patarenami. Wierzyli oni w współistnienie dobrego i złego boga oraz w wędrówkę dusz. Dusza była dla nich pierwiastkiem dobra i światła, podczas gdy świat materialny był dziełem zła. Występowali przeciwko Kościołowi i jego hierarchii uważając, że instytucja Kościoła utrudnia osiągnięcie zbawienia. Działalność tej grupy religijnej została potępiona na trzecim soborze laterańskim w roku 1179. W celu wypłenienia tej herezji papież Innocenty III zorganizował krucjatę, która w latach 1209 – 1229 wymordowała ich wyznawców.⁹⁷

Drugim z najbardziej znanych ruchów heretyckich średniowiecza był husytyzm, zapoczątkowany przez profesora Uniwersytetu Praskiego Jana Husa. Opierając swoje poglądy na ideologii Johna Wicklefa zwalczał on nadużycia hierarchii kościelnej, potępiał sprzedaż odpustów oraz rozwiązłość moralną kleru. Poza tym domagał się sekularyzacji dóbr kościelnych, a także wprowadzenia komunii pod dwiema postaciami. Występował również w obronie praw narodowych ludności czeskiej i domagał się przełożenia Biblii na język czeski, ponieważ uważał, że jest ona jedynym autorytatywnym wykładnikiem wiary. Wkrótce został obłożony klątwą przez ówczesnego papieża, po czym został wezwany na sobór w Konstancji w celu przedstawienia swojego stanowiska. Pomimo tego, że posiadał list żelazny od Zygmunta Luksemburskiego, zapewniający mu bezpieczeństwo osobiste,

⁹⁶ R.A. Haasler, *Zbrodnie w imieniu Chrystusa*, Katowice 2000, s.122-124;

R. Michałowski, *op. cit.*, s.244 i 245;

T. Manteuffel, *op. cit.*, s.334;

G. Ryś, *Inkwizycja*, Kraków 1997, s.69-77

⁹⁷ T. Manteuffel, *op. cit.*, s.256 i 257

po przybyciu do Konstancji został uwięziony. Następnie po siedmiu miesiącach więzienia został skazany i spalony na stosie za herezję. Śmierć Jana Husa zapoczątkowała rewolucję husycką, która przekształciła się w antyfeudalny ruch ludowy.⁹⁸

Kolejnymi grupami prześladowanymi przez Inkwizycję byli Żydzi i czarownice, obwiniano ich między innymi o klęski i epidemie. O konszachty z diabłem oskarżono każdego, kto wyróżniał się w jakiś sposób wśród przyjętych norm. Ofiarami polowań na czarownice stały się grupy mniejszościowe, znachorki, wróżki, akuszerki oraz kalecy i umysłowo chorzy. Wielu ludzi wykorzystywało sytuację w celu pozbycia się niewygodnej osoby lub w celu wzbogacenia się, w przypadku skazania wskazanej osoby donosiciel przejmował część jej majątku. Taką sytuację możemy zaobserwować na przykładzie procesu Templariuszy, gdzie król Francji Filip Piękny pozbył się niewygodnego zakonu i skonfiskował ich majątek.

W okresie średniowiecza szczegółowo opracowano demonologię, która wykazywała wszechobecność diabła i jego plan obalenia boskiego porządku świata. W traktatach o demonach i o państwie Bożym święty Augustyn utworzył podstawy polowania na czarownice. Stwierdził w nich, że osoby praktykujące magię oddawały się bałwochwalstwu i kultowi demonów, a osoby poszukujące magicznych umiejętności zawierają pakt z diabłem. Jego teorię rozwinął Albert Wielki i Tomasz z Akwinu, którzy stwierdzili, że poza wyraźnym paktem z diabłem istnieje jeszcze tak zwany pakt milczący, którego efektem są prorocze sny. Przepowiadanie przyszłości było zarezerwowane dla Boga, więc takie praktyki były uznawane za grzech.

W roku 1484 papież Innocenty VIII wydał bullę *Summis desiderantes affectibus* skierowaną przeciwko czarom i czarownicom. W tym samym roku niemieccy inkwizytorzy Henryk Institor i Jakub Sprenger opracowali do niej komentarz zatytułowany *Malleus maleficarum*, czyli *Młot na czarownice*. Książka ta stała się podręcznikiem dla inkwizytorów i zawierała wykaz wykrywania, sądzenia i pozbywania się wiedźm. Oskarżone poddawano sądom bożym: próbie łez, wody, ognia, szpilek i wagi. Próba łez udowadniała, że czarownica jest nieczuła na ból nawet w obliczu tortur. Z kolei próba wody nie dawała oskarżonej żadnych szans na przeżycie. Jeżeli skępowana i wrzucona do wody kobieta tonęła, była niewinna. Jeśli jednak unosiła się na wodzie z powodu obfitej spódnicy uznawano, że nie chce się zanurzyć w wodzie, w której była chrzczona. Przy próbie wagowej kobietę stawiano na wadze, w której zamiast odważnika

⁹⁸ J. Keller, *op. cit.*, s.625-627;
T. Manteuffel, *op. cit.*, s.399-403;
B. Zientara, *op. cit.*, s.449-453

używano Biblii. Gdy szale się równoważyły, uznawano ją za niewinną. Próba szpilek polegała na wyszukiwaniu znamion na ciele kobiety i wbijaniu w nie szpilki. Takie miejsca były uznawane za diabelskie pieczęcie. Próby te były tak sformułowane, że niezależnie od ich przebiegu praktycznie każdy mógł zostać oskarżony o praktykowanie czarów. Publikacja ta w przeciągu półtora wieku przyczyniła się do śmierci około dwu milionów kobiet. Sytuacji oskarżonych nie poprawiła nawet późniejsza reformacja, ponieważ reformatorzy zgadzali się w tej kwestii z Kościołem katolickim, a nawet konkurowali ze sobą w liczbie skazanych czarownic.⁹⁹

⁹⁹ R.A. Haasler, *Zabójcy Boga*, Katowice 2002, s.87-128;
R.A. Haasler, *Zbrodnie...*, s.128-132;
T. Manteuffel, *op. cit.*, s.470-472;
J. Putek, *Mroki średniowiecza*, Warszawa 1985, s.160-217;
G. Ryś, *op. cit.*, Kraków 1997, s.70

VI. Renesans jako dziedzictwo przemian średniowiecznych

1. Protorenesans jako okres przejściowy między średniowieczem a renesansem

Grunt pod powstanie renesansu zaczął formować się już w XII i XIII wieku, kiedy to nastąpił rozwój uniwersytetów. Mnożące się uniwersyteckie ośrodki naukowe sprzyjały ożywieniu życia intelektualnego. Rozwijało się w tym okresie zainteresowanie prawem rzymskim na potrzeby państwa oraz medycyną, w odpowiedzi na pogrom epidemii Czarnej Śmierci. Pojawiają się pierwsze oznaki zeświecczenia społeczeństwa i sekularyzacji rządów. Ludzie świeccy coraz częściej angażują się w życie polityczne, co jest w znacznej mierze efektem sporu o inwestyturę. Do uznania wartości ludności świeckiej przyczyniły się krucjaty, w których brali oni aktywny udział, a także powstanie zakonów rycerskich. Dodatkowo na skutek średniowiecznych wypraw krzyżowych rozbudziło się zainteresowanie światem i jego bogactwem. Następujący przy tym rozwój handlu dalekosiężnego doprowadza do powstania gospodarki pieniężnej, odchodzącej od dotychczasowej gospodarki naturalnej. Co za tym idzie, zaczynają formować się podstawy kapitalizmu. W takich okolicznościach kształtuje się trzeci stan - bogatego mieszczaństwa, który zapowiada zmierzch feudalnego świata.

Postęp ekonomiczny, procesy urbanizacyjne i rozwój wiedzy o świecie sprawiły, że ze sceptycyzmem zaczęto traktować teologię. Przestano widzieć w niej uniwersalny klucz do poznania prawdy i rozpoczęto poszukiwanie nowych ścieżek. Pod wpływem augustynizmu zaczęto rozstrzygać problemy wiary przy pomocy logicznych zasad. Stosowano w tym celu metodę arystotelesowską argumentowania za i przeciw. Na potrzeby myśli chrześcijańskiej próbowano łączyć filozofię antyczną z naukami kościoła.

Zapotrzebowanie na ludzi wykształconych doprowadziło do podjęcia się przekładów tekstów na języki rodzime, ponieważ nie wszyscy znali język łaciński. Jednakże nie doprowadziło to do zaprzestania publikacji w tymże języku. Popyt na literaturę w językach ojczystych doprowadził do umiejętności posługiwania się dwoma językami. Człowiek piszący w dwóch językach był zarówno człowiekiem uniwersalnym, jak i jednostkowym. Rosło również zapotrzebowanie na tłumaczenia Biblii. Ludzie sprzeciwiający się zasadom ustalonym przez Kościół, pragnęli lepiej zapoznać się z Pismem Świętym, z którym mogli te zasady konfrontować. Postawa ta świadczyła o przebudzeniu krytycznego ducha i żądzy wiedzy. Z kolei przedstawiciele Kościoła przestali być nieomylnymi interpretatorami Biblii.

Drugim efektem pojawienia się literatury ojczystojęzycznej była artykulacja grup, które zaczęły się zespalać i formować w naród, co miało doprowadzić do narodzin państwa narodowego¹⁰⁰.

Od połowy XII wieku w sztuce, filozofii i teologii podjęto się obserwacji przyrody, co było pierwszymi przejawami naturalizmu. Wynikało to między innymi z pokruczatowego zainteresowania światem i dorobkiem kulturowym dalekich krajów, a także wpływem arabskich dzieł filozoficzno-przyrodniczych, opartych na filozofii antycznej. Od XIII wieku wiedza przyrodnicza zaczęła dominować w intelektualnych środowiskach uniwersyteckich. Na zainteresowanie przyrodą, zwłaszcza w dziedzinie literatury i sztuki, miał również duży wpływ święty Franciszek. Jego pogląd o świecie, poprzez dowartościowanie człowieka i natury, przyczynił się do powstania nowych kanonów piękna. Dzięki wpływom franciszkańskim pojawia się portret, będący wynikiem zainteresowania człowiekiem i jego fizjonomią. Zaczyna się odchodzić od sztywnych ikon bizantyńskich, pojawia się ekspresja, dbałość o detal i przedstawienie realistyczne. Takie odczucie realizmu, czy też naturalizmu przenikało zarówno sztukę jak i naukę. Dostrzeżono jej wartość samą w sobie i użyteczność rzeczy naturalnych i ziemskich, w opozycji do dotychczasowego traktowania ich jako narzędzia na drodze ku sprawom pozaziemskim, nadając im wartości pozytywne.¹⁰¹

2. Kształtowanie epoki renesansu

Renesans rozpoczął się we Włoszech w 1401 roku wraz z konkursem na brązowe drzwi do baptysterium przy katedrze florenckiej. Stąd rozprzestrzenił się później na resztę Europy. Jego schyłek przypada na przełom XVI i XVII wieku. Od 1527 roku, w którym doszło do splądrowania Rzymu, rozpoczyna się okres manieryzmu, będący przejściem pomiędzy renesansem oraz następującym po nim barokiem. Z języka francuskiego *renaissance* oznacza odrodzenie, które miało określać odrodzenie antycznej literatury i odnowienie studiów nad starożytnością, a także *renovatio hominis* – odnowienie ludzkości i *renovatio antiquitatis* – odnowienie antyku. Początkowo przeciwstawiono renesans średniowieczu, które uważano za ciemne i zacofane, jednakże z czasem dostrzeżono, że w wielu aspektach był on jego kontynuacją.

Na uformowanie renesansu miało wpływ wiele czynników. Głównymi przyczynami jego rozwoju było osłabienie papieżstwa i cesarstwa, a także bogacenie się mieszczaństwa,

¹⁰⁰ W. Ullmann, *op. cit.*, s.110

¹⁰¹ W. Ullmann, *op. cit.*, s.84-125

wskutek rozwoju rzemiosła, handlu i przemysłu. Kolejnymi czynnikami były wielkie odkrycia geograficzne, pobudzające zainteresowanie światem oraz odkrywanie i popularyzowanie dorobku antyku. Istotnym czynnikiem był także rozwój nauk, w szczególności przyrodniczych. Również przemiany w świadomości religijnej, które zapoczątkował ruch franciszkański na przełomie XII i XIII wieku, miały swój udział w kształtowaniu epoki. Dzięki poglądom świętego Franciszka, głoszącego piękno i dobro świata doczesnego oraz partnerstwo człowieka z przyrodą w drodze do Boga, już w gotyku zapoczątkował się zwrot ku naturze i poszukiwanie związków między człowiekiem a przyrodą.¹⁰²

Ważną zmianą w stosunku człowieka do świata było zerwanie ze średniowieczną transcendencją i teocentryzmem, w następstwie czego nastąpiła jego laicyzacja. Powstała nowa koncepcja nauki, zakładająca rozumowe poznawanie struktury świata i rządzących nim praw. Kształtował się również nowożytny racjonalizm i materializm. Czynniki te wpłynęły na uformowanie nowej postaci indywidualizmu, który w przeciwieństwie do swojej średniowiecznej formy był niezależny od grupy społecznej w hierarchii feudalnej.

W renesansowej nauce dostrzeżono kontynuację średniowiecznych teorii naukowych, pod wpływem czego uformował się pogląd o współwystępowaniu w renesansie zarówno elementów kultury średniowiecza – w szczególności scholastyki, jak i nowych wątków – głównie w humanizmie, powstałych z odmiennej interpretacji spuścizny antycznej. Wynikało to między innymi z zróżnicowanej interpretacji arystotelizmu chrześcijańskiego, czy też odmiennego postrzegania platonizmu czy neoplatonizmu. Obecne w tym czasie prądy filozofii starożytnej prowadziły do krytycznej postawy wobec scholastyki mimo, iż w swoim końcowym okresie głosiła ona idee zbliżone do nowożytnych. W efekcie, wielu filozofów renesansowych chcących zerwać z tradycją, nie potrafiło tego zrobić. Pozostawali oni przy myśleniu kategoriami scholastycznymi, głosząc w większości poglądy średniowieczne.

Odrodzenie było okresem kształtowania wielorakiego myślenia filozoficznego, oddziałującego na sztukę, literaturę i naukę. Głównymi nurtami filozoficznymi renesansu były humanizm renesansowy, pitagoreizm, arystotelizm i neoplatonizm. Myśl renesansu

¹⁰² J. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1985, s.162-176;

A. Ligocki, *Sztuka renesansu*, Warszawa 1973, s.18;

M. Porębski, *Dzieje sztuki w zarysie t.2.*, Warszawa 1977, s.13;

P. Trzeciak, *Sztuka świata t. 5.*, Warszawa 1992, s.31;

J. Ziomek, *op. cit.*, s.9-11

obejmowała także stoicyzm, epikureizm, sceptycyzm. Rozwinęła się filozofia przyrody, poza tym interesowano się również okultyzmem, kabałą i alchemią.¹⁰³

Renesans swoją światłość zawdzięcza ewolucji, jaką cywilizacja europejska przeszła w okresie średniowiecza. To właśnie w średniowieczu ukształtował się grunt, z którego narodziła się nowa epoka. Renesansowym dziedzictwem średniowiecza stała się nauka scholastyczna, a także żywe już w wiekach średnich zainteresowanie myślą antyczną. Swoją ideę indywidualności odrodzenie również zawdzięcza przemianom średniowiecznym, w których to wykształciły się języki narodowe i państwa narodowościowe. Zachodząca w tamtym okresie popularyzacja edukacji oraz powstające ruchy religijne, wpłynęły na przemiany w świadomości religijnej, z których czerpały ruchy reformacyjne odrodzenia. Odrodzenie jest więc naturalnym następstwem średniowiecza, jak i spadkobiercą krystalizujących się w tym okresie myśli.

3. Humanizm

Humanizm narodził się we Włoszech na początku XIV wieku jako odpowiedź na światopogląd i ideologię średniowiecza. Termin ten oznacza prąd umysłowy, zajmujący się poszukiwaniem i rozwijaniem antycznej wiedzy o człowieku w literaturze i filozofii. Dotychczasowy światopogląd średniowiecza był uzależniony od religii i wpływów Kościoła. Średniowieczna nauka opierała się na myśleniu gradualistycznym, które wywodziło się z poglądu, że byty wznoszą się stopniami od materii poprzez istoty cielesno-duchowe, do czysto duchowych.¹⁰⁴ Życie doczesne było jedynie etapem na drodze przejścia w zaświaty i stania się bytem duchowym. W celu osiągnięcia wyższego stopnia propagowano ideał ascezy, który odrzucał doczesne pragnienia i kształtował osobowość człowieka poświęconego Bogu. Nowy humanistyczny model myślenia w centrum zainteresowania stawiał człowieka, średniowiecznemu teocentryzmowi przeciwstawiał renesansowy antropocentryzm. Nie jest to jednak jednoznaczne z zastąpieniem Boga człowiekiem, lecz uznaniem człowieka jako pośrednika między Bogiem a światem. Humanisci głosili potrzebę kształtowania silnej i indywidualnej jednostki ludzkiej. Uważano, że człowiek posiada wszechpotężny umysł, który jest zdolny osiągnąć wszystko. Za prawdziwego humanistę uważano człowieka wszechstronnego, elokwentnego i posiadającego twórczy charakter.¹⁰⁵

¹⁰³ P. Burke, *Kultura i społeczeństwo w renesansowych Włoszech*, Warszawa 1991, s.150-156;

W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t.2, Warszawa 1983, s.7-14;

A. Ligocki, *op. cit.*, s.18-20 i 30-32

¹⁰⁴ J. Ziomek, *op. cit.*, s.16

¹⁰⁵ J. Burckhardt, *Kultura odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1991, s.100 i 101;

W XV wieku rozwinęły się tak zwane *studia humanitatis* – studia nad kulturą grecką i rzymską. Były one odrębną dyscypliną, nienależną od średniowiecznego *trivium* – gramatyki, retoryki i dialektyki. Humanisci, przekonani o tym, że spuścizna kulturalna antyku zawiera ideały życia ludzkiego, podjęli zadanie odtworzenia ich, co nie było możliwe bez znajomości języków. W związku z tym, oprócz filozofii humanista studiował również filologię. Za ideał uchodził *homo trilinguis* – człowiek znający grekę, łacinę i język hebrajski. Dzięki tym studiom na nowo dostrzeżono walory klasycznej łaciny, a także opracowano podstawy biblistyki, co odegrało ważną rolę u początków reformacji.

Filozofia tego okresu sprowadzała się do pewnego eklektyzmu, u podstawy którego stał epikureizm i stoicyzm. We wczesnej fazie humanizmu renesansowego nawiązywano do poglądów Epikura, który postulował brak cierpienia oraz przyjemności duchowe i intelektualne. Humanisci przywiązywali wagę do natury i żyli zgodnie z jej nakazami, a celem ich życia było dążenie do hedonistycznego szczęścia. W późniejszej fazie zapożyczono poglądy z filozofii Zenona z Kitionu, który głosił ascetyzm życiowy, umiar, równowagę i harmonię. Celem ludzkiego życia było szczęście rozumiane jako życie w zgodzie z cnotą, sumieniem, wewnętrznym spokojem, poczuciem wolności. Elementy obu tych filozofii pojawiały się w poezji Horacego, do którego chętnie nawiązywali renesansowi twórcy. Oprócz Horacego korzystano także z twórczości Cicerona i Seneki. Odrzucając filozofię średniowieczną, humanisci nie krytykowali jawnie religii chrześcijańskiej. Poszukiwali oni porozumienia pomiędzy swoimi poglądami a innymi wyznaniem, wyznając ideę irenizmu.¹⁰⁶

Popularny w tym czasie był neoplatonizm. Filozofia Platona nie była nowością, średniowiecze znało ją dzięki świętemu Augustynowi. Jednakże zgodnie z hasłem: *ad fontes*,¹⁰⁷ zaczęto od nowa czytać jego oryginalne dzieła. Neoplatonizm czerpał z Platona przede wszystkim ideał boskiej jedności świata. Prowadziło to do syntezy sztuk, nauk, doktryn religijnych i filozoficznych. Humanisci w imię pokoju, zgody i jedności usiłowali godzić ze sobą różne tradycje. Starożytną mitologię łączyli z chrześcijaństwem, poszukując w niej tego samego przesłania. Na filozofii platońskiej opierano także nowoczesną koncepcję człowieka. Z pozoru pozycja człowieka wyglądała tak jak w średniowieczu. Człowiek znajdował się pomiędzy tym, co duchowe a tym, co materialne. Jednakże podczas, gdy ludzie średniowiecza uważali to za przejaw upadku człowieka, renesansowi

U. Eco, *op. cit.*, s.199;

J. Ziomek, *op. cit.*, s.16-18

¹⁰⁶ Tendencja dążąca do ustanowienia pokoju i zgody pomiędzy różnymi odłamami wyznaniowymi, zapoczątkowana przez Erazma z Rotterdamu.

¹⁰⁷ Hasło powrotu do utworów w wersji oryginalnej, nie tłumaczonej i nie komentowanej.

myśliciele widzieli w tym powód do dumy. Neoplatonicy odrodzenia uważali, że jeśli świat dzieli się na część duchową i materialną to człowiek jest jego dopełnieniem, ponieważ łączy w sobie obie te sfery. Człowiek był istotą wolną, na podobieństwo Boga. Dzięki tej wolności człowiek sam decydował o swoim losie, mógł on dążyć wzwyż, ku Stwórcy, wzbogacając swoją sferę duchową lub też upaść i żyć na sposób zwierzęcy.¹⁰⁸

Istotną rolę w życiu humanisty odgrywała nowoczesna sława, która pojawiła się wraz z równouprawnieniem stanów we Włoszech. Poeci marzyli o ceremonii wieńczenia wawrzynem, która była największym uznaniem ich talentu. Ponadto sławni ludzie stawali się obiektami kultu, przypominającego średniowieczny kult świętych. Miasta ich narodzin szczyły się wydaniem wybitnych talentów, a kulturem objęto nawet ich groby.¹⁰⁹

Jak twierdzi Ullmann, w swojej pierwotnej postaci humanizm renesansowy był przede wszystkim zjawiskiem społecznym i politycznym, podczas gdy humanizm literacki, kulturalny i oświatowy był jedynie pochodną jego politycznej koncepcji.¹¹⁰ Humanizm renesansowy został uwarunkowany średniowieczną konfiguracją eklezjologicznego wątku nauczania świętego Pawła z *Listu do Rzymian*, w zgodzie z którym dokonywało się odrodzenie człowieka poprzez chrzest. Odrodzony w ten symboliczny sposób człowiek stawał się nową istotą, uwolnioną od swojej grzesznej natury, złączał się przy tym z Kościołem i podporządkowywał prawu boskiemu. Renesans ten, rozpoczęty poprzez chrzest jednostki, objął następnie społeczeństwo i władców, jednakże sprawiał on problemy w sferze społeczno-ustrojowej, ponieważ taka forma odrodzenia nie była doskonała i nie potrafiła zapanować nad grzeszną naturą człowieka. W odpowiedzi na ten problem opracowano drugi renesans, który częściowo miał stanowić odwrotność renesansu średniowiecznego, jego proces rozpoczął się tym razem od władców, a skończył na jednostce.¹¹¹

Ponadto średniowieczne odkrycie *Polityki* Arystotelesa i jego koncepcji natury człowieka, zapoczątkowało renesansową ideę rehabilitacji człowieka w środowisku ziemskim. Do syntezy naturalistycznej filozofii arystotelesowskiej i chrześcijaństwa doprowadził święty Tomasz z Akwinu. Utworzył on nową wiedzę polityczną, opartą na koncepcji zwierzęcia - *homo animalis*, politycznego z natury. Stała się ona przedmiotem

¹⁰⁸ A. Borowski, *Renesans*, Warszawa 1992, s.119 i 210;

S. Greenblatt, *op. cit.*, s.143;

J. Le Goff, *op. cit.*, s.210;

W. Tatarkiewicz, *Historia...* t.2., s.11-14;

J. Ziomek, *op. cit.*, s.17

¹⁰⁹ J. Burckhardt, *op. cit.*, s.103-116 i 170-173;

S. Greenblatt, *op. cit.*, s.171-173

¹¹⁰ W. Ullmann, *op. cit.*, s. 6 i 23

¹¹¹ Tamże, *op. cit.*, s.19-23 i 49;

nauk humanistycznych, ponieważ pomagała budować społeczeństwo ludzkie i co za tym idzie, Państwo. Według tej nauki porządek społeczny Państwa warunkowały potrzeby ludzkie, które mierzono miarą naturalną – nieobciążoną względami teologicznymi czy eklezjologicznymi.¹¹²

Idea prawa naturalnego była obecna również w recepcji prawa rzymskiego, którym od XI wieku zajmowała się średniowieczna edukacja uniwersytecka. Z kolei samo prawo rzymskie już w XII i XIII wieku doprowadziło do procesu sekularyzacji rządów. Do sekularyzacji sfery politycznej przyczynili się między innymi: Marsyliusz z Padwy wraz z dziełem *Defensor Pacis*, nominaliści z Williamem Ockhamem na czele oraz Jan z Paryża.¹¹³ Twierdził on, że: „podstawy Państwa są czysto ludzkie [...] Jako obywatel człowiek dąży do celu naturalnego w ramach *politiae communs*, czyli Państwa, które jest organizacją (wszystkich) obywateli. [...] Wysuwa się tu nastawienie humanistyczne: owa *politia* urzeczywistnia się wyłącznie z woli ludzkiej. Nie ma miejsca na działanie jakiegokolwiek wyższego czy boskiego autorytetu.”¹¹⁴

Nowy humanizm polityczny objawił się w programie Coli di Rienzo, który w 1347 roku podjął próbę *Roma renovata* – wskrzeszenia świeckiej republiki rzymskiej, przywracając lub ustanawiając republikańskie rytuały oraz proklamując liczne manifesty. Głosił on, że starożytny Rzym jest wzorem, z którego należy się uczyć. Siedmiomiesięczne rządy „trybuna” Coli di Rienzo były zapowiedzią wielu późniejszych wydarzeń będących urzeczywistnieniem jego idei.¹¹⁵

4. Odrodzenie antyku

Zainteresowanie antykiem w epoce renesansu nie było niczym nowym, średniowiecze już od dawna czerpało ze starożytności rzymsko-greckiej, zmieniała się jedynie skala tego zjawiska. Recepcja kultury antycznej była obecna podczas tak zwanego renesansu karolińskiego, w którym to dokonało się odrodzenie w stosunku do wieku VII i VIII. Zainteresowano się pismami Arystotelesa, a także przywrócono prawo rzymskie. W romańskiej architekturze Północy pojawiły się bezpośrednie formy antyczne. Uczni klasztorni zaabsorbowali twórczość rzymskich autorów, wkrótce naśladowując również ich

¹¹² Tamże, s.136-138 i 143-145

¹¹³ Tamże, s.75 i 181

¹¹⁴ Tamże, s.177

¹¹⁵ Tamże, s.197-200

formę. Natomiast w Ampulii, Kampanii i na Sycylii sztuka antyczna była obecna przez cały czas.¹¹⁶

We Włoszech świat antyczny odradza się inaczej niż na północy. Wraz z zanikiem barbarzyństwa, budzi się poznanie przeszłości, którą chce się odtworzyć, by powrócić do czasów własnej wielkości. Z kolei na północy chodzi o naukowe użytkowanie poszczególnych elementów przeszłości. Udział antyku w kulturze renesansu był raczej skutkiem ogólnych procesów społeczno-politycznych, a nie ich przyczyną.

Zainteresowanie XIV-wiecznych Włochów antykiem wynikało z rozwoju miast, zrównania stanów i z powstania społeczeństwa, w którym rosło zapotrzebowanie na wykształcenie. Chciano oderwać się od fantastycznych pojęć średniowiecza i w tym celu sięgnięto po klasyczną, obiektywną starożytność. Warunki społeczno-polityczne sprzyjały tym przemianom. Włochy w tym czasie uniezależniły się zarówno od cesarstwa, jak i papieża, umożliwiając wskrzeszenie starożytnej kultury. Historycy renesansowi uważali, że wraz z upadkiem Cesarstwa Rzymskiego skończyła się kultura i państwo jako jej wytwór, co za tym idzie został zamknięty najświetniejszy rozdział historii narodu włoskiego. Człowiek pragnął wyrwać się z barbarzyńskich czasów i powrócić do wyidealizowanych czasów antyku, albo wybiec w przyszłość ku złotemu wiekowi.

Średniowiecze odczuwało bezpośrednią ciągłość między antykiem pogańskim a cywilizacją chrześcijańską. Renesans poddał tę tezę krytyce i zastąpił podziałem na epokę starożytną i nową erę chrześcijańską, którą z kolei dzielono na okres upadku kultury i czas jej odradzania się. W renesansie starożytność rzymsko-grecka stanowiła punkt oparcia i źródło kultury, była celem i ideałem życia, pragnięto więc nawiązania bezpośredniej więzi intelektualnej z dorobkiem umysłowym antyku za pośrednictwem literatury pięknej. Utożsamianie antyku rzymskiego z rodzimością, a barbarzyństwa z teraźniejszością, poza wpływem na historiografię i myśl polityczną, odegrało znaczącą rolę w początkowych próbach historycznego uporządkowania wiedzy o literaturze artystycznej i sztukach plastycznych, wchodzących w skład sztuk wyzwolonych.

Dzieje sztuki podzielono na okres dojrzewania – starożytności, okres przekwitania i rozkładu – do połowy XIII wieku, oraz okres odradzania, widoczny w sztuce włoskiej.¹¹⁷ Ten ostatni dzielono również na trzy okresy: pierwszy od połowy XIII wieku do końca XIV wieku, drugi obejmował wiek XV, a trzeci – w którym dopełniło się odrodzenie sztuki,

¹¹⁶ J. Burckhardt, *op. cit.*, s.120;

P. Trzeciak, *Sztuka...*t. 5., s.17

¹¹⁷ A. Borowski, *op. cit.*, s.17

przypadał na wiek XVI¹¹⁸. Ujęcie w ten sposób historii sztuki było przykładem typowego dla tych czasów pragmatycznego ujęcia dziejów, które podkreślało przyczynowo-skutkowy ciąg sztuki, a także doskonalenie sprawności artystycznej doprowadzającej do powstania stylu renesansowego.¹¹⁹

VII. Sztuka odrodzenia

Wraz z postępem myśli humanistycznej we Włoszech rozwijały się sztuki plastyczne. Włoski renesans dzieli się na dwa okresy: wczesny – *Quattrocento*, trwający od roku 1400 do 1500, oraz rozwinięty – *Cinquecento*, przypadający na lata 1500 – 1530. Za początek *Quattrocento* przyjmuje się konkurs na drugie drzwi do Baptysterium we Florencji w 1401 roku. Wczesny renesans był powiązany z rządami Medyceuszów, natomiast rozwinięty renesans rzymski, z papieżem. Następnie od 1527 roku kształtuje się nowy styl w sztuce zwany manieryzmem.

Na uformowanie sztuki renesansu znaczny wpływ miały zmiany zachodzące w okresie *trecenta*, przypadającego na wiek XIV. Pierwsze zmiany zapowiadające renesans znalazły się w malarstwie florenckim. Na włoskie malarstwo tego okresu oddziaływały wpływy sztuki bizantyńskiej, w szczególności sprowadzane iluminowane rękopisy, a także sztuka południowych Włoch z X i XI wieku, która kultywowała tradycje antyczne. Wraz z dążeniem do realizmu rodził się we Włoszech empiryzm poznawczy, który wpływał na przedstawienia malarskie XIII i XIV wieku. Kolejnym czynnikiem wpływającym na zachodzące zmiany stylistyczne były przemiany religijno-kulturowe, powstałe wskutek ruchu franciszkańskiego. Wraz z rozwojem miast i przebudzeniem świadomości społecznej, rozpoczął się proces wyzwalań spod wpływów bizantyńskich. Sztuka *trecenta* wyrosła z zestawienia dwóch tendencji: bizantyńskiej *maniera greca* i łacińskiej sztuki gotyckiej. Malarstwo Cimabue, Duccia i Simone Martiniego odzwierciedla przejście od maniery bizantyjskiej do stylu gotyckiego. Twórczość tych artystów jako pierwsza podejmuje próbę zbliżenia się do natury i odtworzenia jej elementów. Wzrasta także świadomość roli artysty w świecie. Sztuka podejmuje się roli ideologicznej i politycznej, zamykając epokę średniowiecza i zapowiadając nadejście renesansu.¹²⁰

¹¹⁸ Tamże, s.17

¹¹⁹ A. Borowski *op. cit.*, s.12-17;

J. Burckhardt, *op. cit.*, s.119-132;

¹²⁰ J. Białostocki, *Sztuka i myśl humanistyczna*, Warszawa 1966, s.39-43;

M. Porębski, *Dzieje ... t.1.*, s. 255-268;

P. Trzeciak, *Sztuka ... t. 5.*, s.17-59

W sztuce doby renesansu zaczęły obowiązywać wzorce klasyczne i naturalizm. Twórczość odrodzenia reprezentowała idee tej epoki. Cechował ją realizm, świeckość i indywidualizm. Inspirowano się naturą, którą starano się uważnie obserwować i analizować. Rozumowe podejście do świata doprowadziło do naukowej analizy sztuki, co z kolei spowodowało powstanie teorii sztuki oraz krytyki artystycznej. Narodziła się również historia sztuki. Twórczość renesansowa porzuciła średniowieczne, duchowe podejście do sztuki. Tematyka została urozmaicona, poza średniowieczną, religijną wprowadzono motywy mitologiczne, świeckie i historyczne. Spopularyzowały się także akty nawiązujące do antycznych ideałów ludzkiego ciała.¹²¹

Artyści renesansowi zacierali granice między poszczególnymi dziedzinami sztuki. Powoli zatracił się średniowieczny status rzemieślnika i anonimowość. Artyści stają się teraz samodzielnymi kreatorami sztuki, poszukującymi uznania. Twórcy odrodzenia kreują indywidualny styl, a także podpisują swoje dzieła. Z antyku przejęto także pojęcie mecenatu, możliwych opiekunów i protektorów, o których zabiegali artyści. Do mecenasów sztuki wliczali się między innymi książęta, władcy miast oraz papieże.¹²²

1. Architektura

Architektura renesansu odrzucała gotyk. Budowle odrodzenia nawiązywały do form antycznych. Wznoszone były według matematycznych proporcji, które miały nadawać całości harmonię. Co za tym idzie, budowle tego okresu były proste, harmonijne i przejrzyste. Rozpowszechnił się w tym czasie schemat łuku triumfalnego oraz portyk z trójkątnym tympanonem. W konstrukcji budynków stosowano kolumny arkadowe, proste belkowanie i łuk półkolisty. Sklepienia były kolebkowe, rzadziej krzyżowe. W elewacjach wykorzystywano rustykę i boniowanie. W dekoracji korzystano z antycznych ornamentów, takich jak liście akantu, wieńce, rozety, układy kandelabrowe. Podstawowymi budowlami tej epoki był kościół, pałac miejski i willa podmiejska.

Kościół najczęściej były stawiane na planie centralnym. W początkowej fazie renesansu wprowadzano tylko nieliczne modyfikacje kościołów. Olbrzymie średniowieczne sklepienia zastąpiono płaskim stropem. Ściany były oparte na kolumnach, połączonych pełnym łukiem. Z czasem popularne stały się rozwiązania opierające się o plan krzyża greckiego lub koła, które zwieńczone były kopułą.

¹²¹ P. Burke, *op. cit.*, s.21 i 212;

A. Ligocki, *op. cit.*, s.22 i 23

¹²² P. Burke, *op. cit.*, s.28 i 81

Poza budowlą sakralną rozwija się typ budowli przeznaczony dla najbogatszych mieszkańców miasta. Były to pałace, których cztery skrzydła rozmieszczano wokół centralnego dziedzińca. Początkowo miały one charakter obronny, jednak z czasem ewoluowały. Pojedyncze bramy, które były wejściem do pałacu, ustąpiły miejsca ozdobnym portalom. Obszerne płaszczyzny sklepień pałaców zdobiono freskami. Do wewnętrznego dziedzińca można było teraz dostać się z dwóch lub więcej stron.

Obok pałacu i kościoła budowano również wille podmiejskie, które miały służyć jako miejsce wypoczynkowe dla bogatego mieszczaństwa. Wille, najczęściej jednopiętrowe, budowano na planie centralnym lub prostokątnym w otoczeniu ogrodów.

Dodatkowo w renesansie powstawały typowo obronne twierdze, otoczone fortyfikacjami ziemnymi, które koszarowały wojsko poza miastem.¹²³

2. Rzeźba

Przejście od rzeźby średniowiecznej do renesansowej było płynne. Cechowało ją dążenie do naturalizmu, które było już widoczne w XIII i XIV wiecznym gotyku. W epoce odrodzenia rzeźba dzieliła się na dwa rodzaje: zależnej od architektury oraz wolno stojącą. Do tworzenia dzieł wykorzystywano w głównej mierze kamień, reaktywowano także antyczną technikę odlewu w brązie. Wprowadzono popiersia portretowe i pomniki konne. Tworzono również akty i przyścienne nagrobki niszowe. Płaskorzeźby z kolei pełniły funkcję dekoracyjną. Rzeźba renesansowa cechuje się realizmem, studiami nad anatomią, proporcją i harmonią. Stosowano zasadę kontrapostu, a także przywiązywano wagę do kompozycji i przestrzeni wokół dzieła.¹²⁴

3. Malarstwo

Malarstwo XV wieku rozróżniało dwie tendencje stylistyczne: styl anachroniczny i nowatorski. Pierwszy z nich oparty był na tradycjach Trecenta, charakteryzował się dekoracyjną linią, czystymi barwami i płytką przestrzenią. Drugi natomiast wywodził się z malarstwa Masaccia, cechował się zastosowaniem praw geometrii oraz poszukiwaniem perspektywy. Malarstwo włoskie dzieliło się również na szkoły, których nazwy pochodziły od stolic państw włoskich. Najstarszą z nich jest szkoła florencka, następnie sienneńska i wenecka.

¹²³ A. Ligocki, *op. cit.*, s.46-61 i 135-148;

M. Porębski, *Dzieje...* t.2., s.18-23 i 31-37

¹²⁴ A. Ligocki, *op. cit.*, s.61-74

W XV wieku rozwinęły się freski, malarstwo tablicowe oraz obraz sztalugowy. Malarstwo opierało się na rysunku, który następnie prowadził do powstania projektu obrazu. W XVI wieku porzucono wielkie kompozycje ściennie, powstają przenośne obrazy malowane na płótnie. Dotychczasowe techniki zostają wyparte przez malarstwo olejne. Rozwija się również grafika i powstaje akwarela. Rozwinięta tematyka świecka podjęła sztukę portretowania. Pejzaż przestaje być elementem kompozycji, staje się tematem głównym. Chętnie sięgano także po motywy mitologiczne. Malarstwo doby odrodzenia cechowało się bogactwem kolorystycznym i dbałością o drugi plan. Przywiązywano wagę do wykończenia detali. Korzystano z techniki światłocienia – *sfumato*, która polegała na miękkim modelunku, łagodnym przenikaniu światła i cieni, zacierającym wyrazistość konturów.¹²⁵

¹²⁵ P. Burke, *op. cit.*, s.21-30;
A. Ligocki, *op. cit.*, s.75-108;
M. Porębski, *Dzieje...* t.2., s.37-65 i 126-127;
Z. Ważbiński, *Malarstwo quattrocenta*, Warszawa 1972, s.50

VIII. Przemiany religijno-kulturowe i ich wpływ na Kościół

1. Tło reformacji

Ostra reakcja ze strony Kościoła wobec proponowanych reform znanych mistyków, takich jak Wycliffe i Hus oraz humanistów, powstanie państw narodowych i sprzeciw wobec uniwersalnej władzy papieskiej, wreszcie powstanie klasy średniej, która przyjęła klasyczny styl życia, były czynnikami sprzyjającymi rozwojowi ruchu reformacyjnego.

Do 1500 roku w społeczeństwie średniowiecznym zachodziły powolne przemiany, do których przyczynił się szerszy zasięg geograficzny oraz zmieniające się wzorce gospodarcze, polityczne, religijne i intelektualne. Znacznemu przekształceniu ulega wiedza geograficzna. Odkrycie nowego kontynentu oraz podróże odkrywców wprowadziły nową erę cywilizacji oceanicznej. Dotychczasową cywilizację średniowiecza nazywano talasyczną – skoncentrowaną wokół Morza Śródziemnego i Bałtyckiego, natomiast cywilizacja starożytna była nazywana potamiczną – rzeczną.¹²⁶ Zmiany zaszły również w sferze polityki. Jak twierdzi Cairns, średniowieczna koncepcja państwa przekształciła się w nową koncepcję państw narodowych. Nowo powstałe, scentralizowane państwa narodowe miały charakter nacjonalistyczny i sprzeciwiały się idei państwa uniwersalnego, czy też uniwersalnego przywódcy religijnego. Dążyły one do niezależności i suwerenności, w związku z tym chętnie przeprowadziły reformację, by zwiększyć swoją kontrolę nad kościołami narodowymi.¹²⁷ Reformację poprzedziły także zmiany gospodarcze. W okresie średniowiecza dominowała gospodarka rolna, a ziemia była głównym dobrem materialnym. Jednakże odrodzenie miast, odkrycie nowych źródeł surowców oraz otwarcie rynków wprowadziły erę handlu. Dotychczasowy handel międzymiastowy przekształcił się w handel międzynarodowy. Powstała w tych okolicznościach kapitalistyczna klasa średnia sprzeciwiała się odprowadzaniu przez papieża wysokich należności, w związku z czym udzieliła swojego poparcia Reformacji. Zmiany zaszły także w przekroju społeczeństwa. Średniowieczny przekrój poziomy uniemożliwiał człowiekowi zmianę swojej klasy społecznej, zmuszając go do pozostania w klasie, w której się urodził. Organizację tę zastąpił przekrój pionowy, w którym dzięki swoim umiejętnościom i przedsiębiorczości człowiek mógł awansować.¹²⁸ W efekcie tych zmian zaczęła zanikać pańszczyzna, a w jej

¹²⁶ E. Cairns, *op. cit.*, s.278

¹²⁷ Tamże, *op. cit.*, 278

¹²⁸ Tamże, s.279

miejsce uformowała się i umocniła miejska klasa średnia, która na ogół popierała zmiany reformacyjne. Reformacji sprzyjały również towarzyszące renesansowi zmiany intelektualne. Pragnienie powrotu do źródeł doprowadziło do studiów nad Biblią w językach oryginalnych, ukazując różnice między średniowiecznym Kościołem rzymskokatolickim a Kościołem nowotestamentowym. Przyczyniło się to z kolei do krytyki średniowiecznej organizacji kościelnej i analizy sakramentów. Zestawiano je z treścią Pisma Świętego, traktowanego jako źródłowy dokument wiary chrześcijańskiej. Średniowieczna jednorodność religijna pod wpływem szizm i rozłamu kościoła, ustąpiła religijnemu zróżnicowaniu. Autorytet Kościoła został zastąpiony autorytetem Biblii, którą każdy mógł teraz studiować. Religijność stała się teraz sprawą indywidualną każdego człowieka. Statyczny model cywilizacji średniowiecznej ustąpił modelowi dynamicznemu.¹²⁹

2. Reformacja

Swoje źródło reformacja miała w sytuacji politycznej i społecznej w Niemczech. Ruch ten koncentrował się głównie wśród ludności germańskiej w północnej i zachodniej Europie, podczas gdy łacińskie państwa Europy południowej pozostały przy tradycji rzymskokatolickiej. Na sytuację tę wpływało kilka czynników, najważniejszym z nich jest zakotwiczona silniej niż we Włoszech tradycja mistyczna, a także prąd *devotio moderna*, który akcentował wartość indywidualnego i mistycznego przeżycia Boga. Państwo niemieckie było w tym czasie podzielone na wiele państewek świeckich, co za tym idzie było krajem rozbitym politycznie, gospodarczo i społecznie. Sytuacja ta była przyczyną licznych konfliktów społecznych. Niezadowolenie ze swojej pozycji przejawiało chłopstwo i mieszczaństwo. Do zmiany swojego położenia dążyło również rycerstwo, które pragnęło wzmocnienia władzy cesarskiej. Ponadto niezadowolenie budziło uprzywilejowanie Kościoła, który często nadużywał swojej pozycji i pobierał wysokie daniny.

Za początek reformacji uznaje się dzień 31 października 1517 roku, w którym Marcin Luter przybił na drzwiach katedry w Wittenberdze 95 tez potępiających handel odpustami, wzywając tym samym do publicznej dysputy na temat istoty i skuteczności odpustów. Tezy Lutera cieszyły się sporym zainteresowaniem, które doprowadziło do polemicznej walki z przedstawicielami władz papieskich. Zarzucono mu, że głosi poglądy spalonego na stosie

¹²⁹ Ł. Barański, *Polityczne tło reformacji*, "Zwiastun", 2012, 15-16, s.10-12;
E. Cairns, *op. cit.*, s.277-289;
J. Keller, *op. cit.*, s.715-720

heretyka Jana Husa. Jednak Luter uznał, że jego poglądy nie były sprzeczne z duchem chrześcijaństwa, a decyzja soboru w Konstancji była niesłuszną. Z upływem czasu poglądy Lutra radykalizowały się, a liczba jego zwolenników stale rosła. W 1520 roku opublikował on swoje przekonania, w których uznał prymat władzy świeckiej nad władzą kościelną. Krytykował hierarchię kościelną, politykę papieża i demoralizację duchowieństwa. Żądał reformy klasztorów i zniesienia celibatu. Dodatkowo stwierdził, że jeśli biskupi nie potrafią przeprowadzić reformy, to sprawą powinni zająć się władcy świeccy. Uważał także, że papież nie powinien mieszać się w sprawy publiczne. Za podstawę wiary uznał Luter Biblię. Z siedmiu sakramentów Kościoła średniowiecznego uznawał tylko Chrzest, Pokutę i Wieczerzę Pańską. Zaprzeczył również pośrednictwu Matki Bożej i Świętych. W czerwcu 1520 roku papież Leon X wydał bullę *Exsurge Domine*, w której groził Lutrowi ekskomuniką, jeżeli nie odwoła głoszonych przez siebie nauk, dodatkowo spalono w Kolonii jego książki. W odpowiedzi Luter spalił bullę Leona w dniu 10 grudnia 1520 roku, a już 3 stycznia następnego roku Luter został wyklęty przez Kościół wraz z bullą *Docet pontificem Romanum*. Papież liczył na to, że w takiej sytuacji zwolennicy opuszczą Lutra, jednakże kościelna ekskomunika okazała się nieskuteczna. Luter, powołując się na Pismo Święte, odmówił odwołania swoich nauk, tym samym odrzucając kościelną tradycję. Wobec tego w edyktie wormackim z maja 1521 roku cesarz Karol V skazał Lutra na banicję, jednak posiadając protektora w osobie Fryderyka III, Luther został ukryty przez swoich zwolenników na zamku w Wartburgu. Spędzony tam czas przeznaczył na przetłumaczenie Biblii na język niemiecki. Uważał on, że Pismo Święte powinno być tłumaczone na języki narodowe, aby każdy mógł swobodnie je czytać. Poglądy Lutra zostały usystematyzowane przez jego ucznia Filipa Melanchtona w *Augsburskim wyznaniu wiary*. Odtąd wyznanie luterzańskie nazwano augsburskim. Zwolenników reformacji od roku 1529 nazywano także protestantami, których nazwa wzięła się od złożonego przez nich protestu na sejmie w Spirze. Początkowo zwolennicy Lutra tworzyli małe grupy wyznaniowe, z czasem zyskując poparcie książąt, którzy wykorzystali okazję do umocnienia swojej władzy. W tym celu rozwiązywali zakony i przejmowali dobra kościelne.

W tym samym czasie w Szwajcarii działali inni reformatorzy. Z radykalnymi hasłami wystąpił Ulrich Zwingli, który w sierpniu 1522 roku przedstawił 67 tez, które stały się podstawami nowego wyznania. Przeprowadzona przez niego reforma została całkowicie poparta przez Radę Miejską Zurychu. Podstawą wiary według Zwingliego, było Pismo Święte, w związku z czym usunął on wszystkie zwyczaje, których nie było można uzasadnić Biblią. Zniósł msze, a sakramenty uznał za symboliczne. Nabożeństwo miało

polegać jedynie na czytaniu Pisma Świętego wraz z przyjmowaniem komunii pod obiema postaciami. Następnie z kościołów usunięto wszelkie ozdoby i ołtarze boczne. Zwingli głosił potrzebę współpracy instytucji kościelnych i państwowych. Zgodnie z jego poglądami zniesiono celibat, a liturgię zaczęto odprawiać w językach narodowych. Jego nauki napotkały jednak opór wśród szwajcarskich górali, doprowadzając do religijnej wojny domowej, podczas której Zwingli zmarł. Wkrótce po jego śmierci w Szwajcarii pojawił się kolejny reformator, którym był Francuz Jan Kalwin.

Jan Kalwin prowadził swoją działalność w Genewie. W 1536 roku wydał *Wychowanie chrześcijańskie*, oparte na poglądach Lutra. Za podstawę wiary uznawał Biblię, jednakże uważał, że nie można interpretować jej dowolnie, w związku z tym, narzucał jej interpretację. Najważniejsza w nauce Kalwina była doktryna predestynacji, czyli nauka o przeznaczeniu człowieka. Według niej, człowiek z góry jest przeznaczony do zbawienia lub potępienia. Takie ujęcie przeznaczenia oznaczało, że Bóg obdarzał niektórych ludzi łaską wiary, a innych nie. W konsekwencji wiara była jedyną drogą do zbawienia, co za tym idzie, przyjmowanie jakichkolwiek sakramentów było bezcelowe. W kościołach kalwińskich eucharystię przyjmowano raz na trzy miesiące, przy czym była ona wyrazem wiary człowieka, a nie łaski Bożej. Natomiast chrzest był jedynie symbolem przystąpienia do wspólnoty. Podobnie jak Luter, Kalwin zerwał z Rzymem i jego tradycją. Nie uznawał hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego, zakonów, celibatu czy kultu świętych. Wykazywał także całkowity brak tolerancji wobec innych wyznań i postulował bezwzględne posłuszeństwo wobec władzy kościelnej i państwowej, przy czym nie pozwalał podporządkować swojego kościoła władzy świeckiej. Uważał on, że wszelka władza, poprzez Kościół, pochodzi od Boga. Kalwiniści mieli całkowity zakaz zawierania związków małżeńskich z ludźmi o innym wyznaniu. Z Genewy nauki Kalwina szybko rozpowszechniły się we Francji, Holandii, na Węgrzech oraz w Anglii i Szkocji. We Francji kalwiniści zwani byli hugenotami. Podczas tamtejszej wojny domowej, w nocy z 23 na 24 sierpnia 1572 roku doszło w Paryżu do wielkiej rzezi hugenotów, nazwanej Nocą Świętego Bartłomieja. W 1589 roku królem Francji został Henryk IV, który był kalwinistą, jednakże przeszedł on na katolicyzm. W 1598 roku Henryk IV wydał edykt nantejski, który zagwarantował hugenotom wolność religijną.

Tymczasem w Anglii reformacja przebiegała innymi torami. Sprawujący w tym czasie rządy król Henryk VIII początkowo był przeciwnikiem reformacji, w szczególności poglądów Lutra. Ze względu na sytuację polityczną, potrzebował pozostawać w dobrych stosunkach z papieżem. Podejmował w tym celu działania przeciwko reformacji, za co w podziękowaniu papież obdarzył go tytułem Obrońcy Wiary. Jednakże w walce

o hegemonię w Europie Henryk VIII wystąpił przeciwko cesarzowi Karolowi V, w tych warunkach przyłączył się on do protestantów, którzy byli politycznymi przeciwnikami cesarza. Sytuację komplikowały rodzinne więzy jego żony Katarzyny Aragońskiej z Karolem V i papieżem. Małżeństwo to, zawarte z pobudek politycznych, nie należało do udanych. Henryk VIII wykorzystując fakt, że żona nie dała mu męskiego potomka zażądał od papieża unieważnienia małżeństwa i zezwolenie na poślubienie Anny Boleyn. Jednakże papież Klemens VII, pod naciskiem cesarza, nie wydał na to zgody. W tym momencie, w roku 1534, Henryk VIII ogłosił akt supremacji i stał się głową Kościoła narodowego, nazwanego anglikańskim. Tym samym rozpoczął się pierwszy etap reform religijnych w Anglii. Henryk VIII rozpoczął zwalczanie papieskiej organizacji kościelnej. Za radą swoich doradców pozamykał klasztory i skonfiskował ziemie oraz dobra kościelne. Rozpoczęły się prześladowania wszystkich, którzy nie uznali aktu supremacji. Następnie w 1539 roku podjęto się ustalenia dogmatów wiary, które zawarto w *Dziesięciu artykułach*. Po śmierci Henryka VIII władcą Anglii na krótko został jego niepełnoletni syn Edward VI, za panowania którego wybuchły w kraju liczne bunty. W tym okresie wzmocnił się protestantyzm, przez co nabożeństwa zaczęto prowadzić w języku angielskim, zniesiono celibat, a także wiele innych obrzędów. Po Edwardzie VI koronę przejęła Maria Tudor, która była córką Henryka VIII z pierwszego małżeństwa. Wychowana przez matkę w wierze katolickiej próbowała przywrócić ją w kraju. Posuwała się w tym celu do bezwzględnych i krwawych środków, zyskując przydomek Krwawej Marii. Jednakże interesy gospodarcze i polityczne nie sprzyjały temu przedsięwzięciu. Miejsce Marii zajęła Elżbieta I, która przywróciła wyznanie anglikańskie. Była ona córką Henryka VIII i Anny Boleyn. Za jej panowania anglikanizm stał się religią narodową, stworzono podstawy doktrynalne i organizacyjne tegoż Kościoła.

Ostatecznie w wyniku prób zreformowania Kościoła, Europa podzieliła się na część katolicką i część protestancką. Reformacja objęła swoim zasięgiem północną część Rzeszy, kraje skandynawskie, Szwajcarię, Anglię, Francję, Węgry oraz północne prowincje Niderlandów. Silne wpływy miała również na Polskę, Czechy i Litwę. Z kolei Kościół rzymskokatolicki pozostał silny we Włoszech, Hiszpanii i Portugalii. Rozwój reformacji spowolnił sobór trydencki zwołany w roku 1545, który podjął walkę z protestantyzmem, czyli tak zwaną kontrreformację.¹³⁰

¹³⁰ A. Borowski *op. cit.*, s.124-133;

E. Cairns, *op. cit.*, s.291-320;

J. Keller, *op. cit.*, s.720-749;

J. Raitt, *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja*, Kraków 2011, s.275-320

3. Kontrreformacja

W trakcie trwania reformacji znacznie ucierpiał autorytet papieża, a Kościół rzymskokatolicki utracił sporą rzeszę wiernych. Reakcją na szerzącą się w Europie reformację stała się reforma katolicka znana powszechnie jako kontrreformacja. Był to ruch religijny, kulturalny i społeczny, który trwał od połowy XVI wieku do schyłku wieku XVII. Jego celem było przeciwstawienie się i powstrzymanie rozprzestrzeniania się reformacji. Ponadto podjęto próby wewnętrznej reformy Kościoła, ustanowienia prymatu Rzymu nad Europą oraz przywrócenia Kościołowi naczelnej pozycji w społeczeństwie.

Kościół katolicki rozwinął w tym celu szeroką propagandę. Obejmowała ona trzy formy, nad którymi pieczę sprawowali wybitni teologowie: ustną, drukowaną oraz wizualną. Utworzono w tym czasie liczne zakony, skoncentrowane na poszczególnych grupach społecznych, prowadzące działalność kaznodziejską. Zmysły wiernych atakowano bogato zdobionymi wnętrzami kościołów oraz przedstawieniami teatralnymi. Tworzono publikacje odpierające ataki reformatorów, a także komponowano muzykę głoszącą triumf ducha kontrreformacji.

Najważniejszym zakonem powołanym do walki z reformacją było Towarzystwo Jezusowe, którego założycielem był Ignacy Loyola. Zakon ten przestrzegał trzech zasad: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, ponadto zobowiązywał się do bezwarunkowego posłuszeństwa wobec papieża. Członkowie zakonu byli selekcjonowani spośród wybitnych jednostek posiadających silną osobowość oraz odpowiednie zdolności intelektualne. Zakon jezuitów przykładął wielką wagę do edukacji. Zakładał kolegia i akademie, a jego członkowie przez cały czas pobierali nauki. W swojej początkowej fazie walki z reformacją jezuita prowadzili działalność misyjną w Azji oraz w Ameryce Północnej i Południowej. Działalność zakonu w Europie koncentrowała się w ośrodkach władzy państwowej, często ingerując w sprawy polityczne.

Kolejnym krokiem podjętym w ramach działań kontrreformacyjnych było rozbudowanie działającej od średniowiecza Inkwizycji. Instytucja ta została uchwalona w 1480 roku w Hiszpanii, w celu rozwiązania problemu herezji w tym kraju. Jednakże na mocy bulli papieża Pawła III w 1542 roku, została ona zmodyfikowana na potrzeby zwalczania herezji na wszystkich terenach. Jej działalność trwała do roku 1854, w którym to została obalona. Oskarżonych uznawano za winnych, dopóki nie udowodnili oni swojej niewinności. Do wymuszenia zeznań często stosowano tortury. Winnych karano różnie, od sankcji pieniężnych, pokuty kościelnej, banicji, czy pozbawienia wolności do kary śmierci.

Do sukcesu inkwizycji przyczynił się kardynał Carafa, który został później wybrany papieżem i w roku 1559 wydał *Indeks ksiąg zakazanych*. W wykazie znalazły się księgi, których nie wolno było czytać wiernym, należały do nich między innymi dzieła Erazma z Rotterdamu i niektóre wydania protestanckiej Biblii. Nad aktualizowaniem *Indeksu* czuwała specjalna komisja, która została powołana w 1571 roku.

W 1564 roku papież Pius IV ogłosił *Trydenckie wyznanie wiary*, było one zestawieniem zasad wiary sformułowanych na Soborze w Trydencie. Sobór trydencki, uznawany za początek kontrreformacji, obradował z przerwami w latach 1545-1563. Ustalone na nim uchwały potępiały reformację, a także ustanowiły dogmat o nieomyślności papieża. Rozważano na nim różne zagadnienia doktrynalne. Między innymi, za autorytet uznano nie tylko Biblię, ale również pisma kanoniczne, apokryfy Hieronima oraz tradycję Kościoła. Zdecydowano również, że człowiek jest usprawiedliwiony nie przez samą wiarę, ale przez wiarę i związane z nią uczynki. Ponadto przeprowadzono liczne reformy mające na celu zwalczanie nieprawidłowości w Kościele. „*Prawdziwe znaczenie Soboru polegało na przekształceniu średniowiecznej teologii tomistycznej w autorytatywny dogmat, wiążący wszystkich wiernych.*”¹³¹ Przekreśliło to wszelkie szanse na porozumienie z protestantyzmem, który nie akceptował równorzędnego autorytetu Biblii i tradycji. Działania Soboru dążyły jednak do poprawy moralności duchowieństwa, otworzono w tym celu seminaria dla księży oraz sformułowano *Katechizm rzymski*. Przyjęto także obowiązującą wersję Biblii, którą była łacińska Wulgata.

W drugiej połowie XVI wieku typowym zjawiskiem w Europie stały się wojny religijne. Reformację udało się powstrzymać w wielu krajach, jednakże w państwach niemieckich, Niderlandach, Anglii czy Szkocji działalność kontrreformacji skończyła się niepowodzeniem. Doprowadziło to do podziału religijnego, który trwa do dnia dzisiejszego.¹³²

¹³¹ E. Cairns, *op. cit.*, s.362

¹³² Tamże, s.355-368

Zakończenie

Celem mojej pracy było przedstawienie szeroko pojętego światopoglądu średniowiecza oraz jego wpływu na renesans, próbując przy tym obalić mit „mrocznego średniowiecza”. Jednakże podejmując się rozpatrywania tego zagadnienia należy uwzględnić jak kreował się i ewoluował tenże światopogląd w trakcie trwania całej epoki, a także jego oddziaływanie na poszczególne elementy kultury, sztuki czy religii.

Znaczna część pracy poświęcona jest analizie zmian zachodzących w światopoglądzie średniowiecza. Epokę tę można podzielić na trzy odrębne okresy: wczesne średniowiecze (od V do IX wieku), rozwinięte średniowiecze (od X do XIII wieku) oraz późne średniowiecze (od XIV do XV wieku). Pierwszy z tych okresów pozostaje pod znacznym wpływem kościoła, kiedy to duchowni zajmowali się edukacją, kształtowali kulturę, a także wpływali na politykę. Sztuka tego okresu łączy tradycje sztuki rzymskiej, sztuki plemion germańskich oraz sztuki bizantyjskiej. Okres dojrzałego średniowiecza jest z kolei czasem ekspansji mieszczaństwa i kultury miejskiej, jest to okres rozwoju technologii i rolnictwa. Powstają uniwersytety i rozwija się edukacja. Dochodzi do zespolenia przetworzonej kultury antycznej z tradycją chrześcijańską. Powoli rozpada się hierarchiczna struktura społeczeństwa. W sztuce dominuje styl romański, a w literaturze oprócz piśmiennictwa łacińskiego powstaje twórczość w językach narodowych. Jest to okres sprzyjający kształtowaniu się narodów, w którym toczą się zmagania o władzę uniwersalną między cesarstwem a papieżem. Światopogląd późnego średniowiecza kształtują z kolei klęski głodu, zarazy i wojny. Wojnom i buntom chłopskim towarzyszyły spory teologiczne, herezje i wielka schizma w łonie kościoła katolickiego. W sztuce natomiast dominuje gotyk, pojawiają się już także zapowiedzi nadchodzącej epoki.

Analiza światopoglądu średniowiecza wykazała, że nie była to epoka upadku kultury. Tak jak i inne epoki posiada ona swoje blaski i cienie. Wciąż nie doceniamy jak wielkie znaczenie dla rozwoju nowożytnej nauki, kultury i sztuki miały osiągnięcia ludzi średniowiecza. Średniowiecze nie jest jedynie przejściowym okresem pomiędzy epokami starożytności i renesansu, jest to okres kształtujący nowy świat. Średniowieczna scholastyka ugruntowała prawa rozumowania, bez których nie mógłby nastąpić jakikolwiek postęp w nauce. Scholastyka, która powoływała się na autorytet chrześcijaństwa i myśli starożytnej, wzbogaconej przez uczonych arabskich, nie posługiwała się nim bezkrytycznie, służył on jedynie jako fundament, na którym się opierała. Ponadto to średniowiecze wykształciło podstawy pod naukę i filozofię odrodzenia. Należały do nich między innymi: filozofia przyrody, zagadnienia istoty państwa, prawo rzymskie,

jak i medycyna. To właśnie w okresie średniowiecza rozbudza się charakterystyczne dla odrodzenia zainteresowanie człowiekiem. Zachodzące przemiany w światopoglądzie tej epoki wpłynęły na wykształcenie się renesansowego indywidualizmu oraz przemian w świadomości religijnej, które były podstawą odrodzeniowych ruchów reformacyjnych.

W związku z powyższym, nie sposób nie zgodzić się, że renesans jest dziedzictwem średniowiecznych przemian, na gruncie których wyrósł, pomimo usilnych prób odcięcia się od tej epoki, jakie podejmowali ludzie odrodzenia.

Bibliografia

1. Barański Ł., *Polityczne tło reformacji*, "Zwiastun", 2012, 15-16
2. Białostocki J., *Sztuka i myśl humanistyczna*, Warszawa 1966
3. Borowski A., *Renesans*, Warszawa 1992
4. Bubenik A., *Reframing Albrecht Dürer: The Appropriation of Art, 1528-1700*, Surrey 2013
5. Burckhardt J., *Kultura odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1991
6. Burke P., *Kultura i społeczeństwo w renesansowych Włoszech*, Warszawa 1991
7. Bylina S., *Religijność późnego średniowiecza*, Warszawa 2009
8. Cairns E., *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia kościoła powszechnego*, Katowice 2003
9. Datko A., *Księga relikwii*, Kraków 2014
10. Drozdowicz Z., *O racjonalności w filozofii starożytnej i odrodzeniowej: wykłady*, Poznań 2008
11. *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* pod red. J. Raitt, Kraków 2011
12. Eco U., *Sztuka i piękno w średniowieczu*, Warszawa 1994
13. Eörsi A., *Gotyki międzynarodowy*, Warszawa 1986
14. Gierowski J., *Historia Włoch*, Wrocław 1985
15. Gilbert P., *Wprowadzenie do teologii średniowiecza*, Kraków 1997
16. Górnicki L., *Rozwój idei praw autorskich: od starożytności do II wojny światowej*, Wrocław 2013 [dostępny w wersji elektronicznej: Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, dostęp 10 marca 2016, <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/41089>>]
17. Greenblatt S., *Zwrot. Jak zaczął się renesans*, Inowrocław 2012
18. Haasler R.A., *Zabójcy Boga*, Katowice 2002
19. Haasler R.A., *Zbrodnie w imieniu Chrystusa*, Katowice 2000
20. Huizinga J., *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1974
21. Jankowska M., *Autor i prawo do autorstwa*, Warszawa 2011
22. *Klasyki sztuki: Sztuka średniowiecza* pod red. E. Biernackiej, Warszawa 2007
23. Le Goff J., *Inteligencja w wiekach średnich*, Warszawa 1964
24. Legowicz J., *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1980

25. Ligocki A., *Sztuka renesansu*, Warszawa 1973
26. Manteuffel T., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1978
27. Michałowski R., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2009
28. Ossowska M., *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 2000
29. Porębski M., *Dzieje sztuki w zarysie t.1.*, Warszawa 1977
30. Porębski M., *Dzieje sztuki w zarysie t.2.*, Warszawa 1977
31. Putek J., *Mroki średniowiecza*, Warszawa 1985
32. Ryś G., *Inkwizycja*, Kraków 1997
33. *Sztuka świata* pod red. P. Trzeciaka t. 3., Warszawa 1993
34. *Sztuka świata* pod red. P. Trzeciaka t. 5., Warszawa 1992
35. Świechowski Z., *Sztuka gotyku*, Poznań 1950
36. Tatarkiewicz W., *Historia estetyki t.2.*, Warszawa 1988
37. Tatarkiewicz W., *Historia filozofii t.1.*, Warszawa 1983
38. Tatarkiewicz W., *Historia filozofii t.2.*, Warszawa 1983
39. Ullmann W., *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985
40. Von Simson O., *Katedra gotycka*, Warszawa 1989
41. Ważbiński Z., *Malarstwo quattrocenta*, Warszawa 1972
42. *Zarys dziejów religii* pod red. J. Kellera, Warszawa 1986
43. Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 2015
44. Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 1973